

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА

Чернігівська обласна єврейська община
Благодійний єврейський фонд «Хасде Естер»
Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

Матеріали
X наукового семінару
23 квітня 2015 р.
м. Чернігів

Видавництво «Десна Поліграф»
Чернігів
2015

УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)
Е 22

Редакційна колегія: **С.Г. Бельман, С.Л. Лаєвський,
І.І. Ліпкина, В.Г. Мудрицька (відповідальна за випуск),
О.В. Чеван.**

Е 22   Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали Х Міжнародного наукового семінару/Чернігівська обласна єврейська община, БЄФ «Хасде Естер»; Редакційна колегія: С.Г.Бельман, С.Л.Лаєвський, І.І.Ліпкина, В.Г.Мудрицька, О.В.Чеван. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2015 р. – 168 с.: 8 с.іл.

ISBN 978-617-7323-53-1

У збірник «Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Х Міжнародний науковий семінар» увійшли матеріали, присвячені історії та культурі євреїв Чернігівщини ХІХ–ХХІ ст.

Для викладачів вузів, вчителів, наукових співробітників, музейників, краєзнавців та усіх, хто цікавиться єврейською історією та культурою.

УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)

© Чернігівська обласна
єврейська община, 2015
© Чернігівський історичний музей
ім. В. В. Тарновського, 2015

ISBN 978-617-7323-53-1

Євреї-орендарі Любеча напередодні Хмельниччини

Вдале природне розташування Любецького замку – на лівому березі Дніпра – зробило місто не лише важливим військово-політичним, але й торгівельним центром Північного Лівобережжя. Від утворення Київського воєводства у 1471 р. місто стало центром окремої волості, а з середини XVI ст. – центром староства.

Невідомо, чи була у Любечі єврейська громада до середини XVI ст., адже перша писемна згадка про любецьких євреїв припадає лише на останню чверть XVI ст. 2 жовтня 1570 р. королем Сигізмундом II Августом був наданий універсал любецьким євреям – «Вольности от мыт месту Любецкому, мещанам и жидам, которые в месте Любецком мешкают»¹. Цікаво, що цей привілей був наданий вслід за королівським привілеєм 1 липня 1570 р., за яким любецьке міщанство та міське боярство звільнялося як від старих, так і від нових «мыт и поборов»². На думку О. Грушевського, скасування мита було зумовлено потребами завезення продовольства до міста, адже «місцеві турботні умови не давали можливості поширювати сільське господарство»³. Практика звільнення єврейських громад від багатьох повинностей продовжувалась і за королювання Сигізмунда III, причому за ними залишився обов'язок сплачувати податок на оборону краю та брати участь в укріпленні та обороні міста при нападах⁴.

Представники єврейської громади зазвичай займалися дрібною торгівлею та ремісництвом. Навряд чи кількість євреїв в Любечі була значною. Відомо, що у 1571 р. населення Любеча становило 996 осіб (166 димів, із розрахунку в серед-

ньому по 6 чол. на кожний⁵), з них 474 міщан (79 димів), 522 бояр-слуг та зем'ян (87 димів). У межах міста знаходилося 15 городів («город» був податковою категорією). 14 міщан з мастками (житло та земельна ділянка) сплачували «на замок» по 3 гроші; 16 городників «в месте мешкающих на чинше без работы» – по 6 грошей; 4 перекупи з городами – по 10 грошей; 19 «убогих» (старців, калік та ін.) податків не сплачували; драбів, які мали свої халупи, – 23 («поборів не брали»). Вісім чоловік займалися ремісництвом (11 димів): 3 пушкарі, лучник, седельник, скорняк, коваль і чоботар. Ремісники сплачували «на замок» по чотири гроші, а якщо ремісник мав город, то по три⁶.

Зазвичай розквіт єврейської громади припадає на магнатське володарювання, адже саме магнати були зацікавлені в отриманні максимального прибутку з торгівлі та ремісництва. Відомо, що у 1580 р. уряд любецького старости перейшов до родини Вишневецьких: у 1580 – 1583 рр. любецьким старостою був Андрій Іванович Вишневецький, 1583 – 1585 рр. – Михайло Вишневецький, у 1585 – 1594 рр. любецьким та лоевським старостою був Олександр Вишневецький (у 1578 – 1581 рр. – «старший» (гетьман) козацького реєстру)⁷. Однак достеменних відомостей про любецьких євреїв з цього періоду не маємо.

На початку XVII ст. Любеч став базою армії Речі Посполитої у війні з Московською державою та дуже сильно (1612–1613 рр.) постраждав від нападів московського війська, у 1616 р. навколо любецького посаду була побудована нова потужна фортеця, а у 1617 р. московські війська випалили посади Любеча. Повоєнне місто відновлювалось дуже повільно, якщо у 1616 р. в Любечі нараховувалось 276 міщанських димів (1656 чоловік)⁸, то у 1625 р. – 100 димів (600 чоловік)⁹. У 1628 р. в Любечі нараховувалось вже 286 димів (серед них 40 «убогих» та 2 попівських). Ремісництвом тоді в місті займалися 1 коваль та 1 слюсар, по 2 шевця та кушніра¹⁰.

У 1612 – 1627 рр. любецьким старостою був Микола Струсь, однак він значну частину свого любецького староствання провів спочатку у московському, а потім – в турецькому полоні. Можливо, саме ця обставина сприяла самоуправству дрібних любецьких адміністраторів. Відомо, що у 1618 р. київський міщанин Андрій Лазарович подав скаргу на любецького підстаросту Андрія Сулимирського – немовби той, під виглядом стягування мита, забрав у нього гроші, зброю та коней. У тому ж році скаргу на любецького поборцю Сазона Балику подав єврей Шмуель Аронович з синами – за неправомочне збирання податків (Шмуель Аронович був орендарем чопового збору та дорожнього податку в Київському воєводстві, тобто й у Любецькому старостві)¹¹.

У 1633 р. уряд любецького старости перейшов до однієї з найвпливовіших родин Речі Посполитої – Калиновських. У 1633–1638 рр. цей уряд займав Адам Калиновський, у 1638 – 1648 рр. любецьким та лоевським старостою був Мартин Калиновський, а опісля (й до самої Хмельниччини) – його син Самуель-Юрій Калиновський¹².

Саме Калиновські започатковують передачу Любецького староства в оренду, спочатку дрібній польській магнатерії, а згодом і євреям. 3 червня 1643 р. Любецьке та Лоевське староства були віддані в оренду за віддачу 24 тис злотих на літо київському підстолю Максиміліану Бжозовському. Його любецьким намісником та урядником був К. Котюшинський¹³. Десь до 1645 р. Бжозовський втрачає цю оренду, можливо у зв'язку зі скаргою на нього митника королівських сіверських митниць Яна Задзикевича. Вже 15 лютого 1645 р. був заключений контракт «на вибір добр» з Любеча з євреєм-орендарем податків та зборів в Київському воєводстві Лейзором. Тоді ж любецький вїт не допустив королівського збирача податків Воронича до вибору податків з міщанства. У 1646 р. шляхтич Андрій Ореховський подав протестацію на євреїв-орендарів Любеча за його побиття у Лоеві¹⁴. У тому ж році

Микола Зарецький позивався проти любецьких орендарів про «наслання» на озера Терно (Тесни?) і Грилове (Гниле?), а брати Данило та Стефан Богуші – на орендаря Лейзора, війта та любецьких міщан – про невидачу селян с. Осняки, яких вони звинувачували у вбивстві їхнього брата Петра¹⁵.

Як зазначає Н. Яковенко, саме здирництво орендарів й сформулювало образ єврея як носія «чужого режиму», що повною мірою «відгукнулося» єврейському народові у середині XVII ст.¹⁶. Хоча відзначимо, що навряд чи кількість євреїв в Любечі напередодні Хмельниччини була значною. По-перше, місто сильно постраждало під час війни за Чернігово-Сіверщину і поволі відновлювалось. По-друге, в регіоні так і не були сформовані великі фільваркові господарства, де посаду управляючих часто займали саме євреї. Як писав ще М. Грушевський, незважаючи на те, що О. Пісочинський заволодів значними маєтностями на Стародубщині, М. Казановський – поблизу Чернігова, Є. Оссолинський – Батурином та Конотопом, місцева дрібна шляхта зуміла зберегти свої володіння. Єдина спроба створити невеличкий фільварок була зроблена у селах Йолча та Березки (на Правобережжі Дніпра). За відсутності фільварків селяни мали замість трьох тижнів на рік робіт на Любецький замок працювати щотижнево два дні влітку і один узимку, до того ж селянство сплачувало грошовий чинш та медову данину¹⁷. Ймовірно, що для утворення фільварків у старостві були несприятливі умови, як то нестача родючих ґрунтів, прикордонне становище, постійні війни та руйнації. Цікаво, що фільварки практично були відсутні і в інших центрах скупчення служебної шляхти: Острі, Овручі, Білій Церкві¹⁸.

По-третє, існувало обмеження на проживання євреїв на Чернігово-Сіверщині (Любецьке староство відносилось до Київського воєводства, однак межувало впритул до Чернігівських земель). За Деулінським перемир'ям 11 грудня 1618р. Чернігово-Сіверщина залишилася за Річчю Посполитою. У

квітні 1619р. Сигізмунд III призначив свого сина Владислава тимчасовим адміністратором Чернігово-Сіверщини. Як зазначає П. Кулаковський, це було зроблене на перспективу, адже Владислава збиралися проголосити московським царем, та «з огляду на його заслуги у військових кампаніях проти Московської держави»¹⁹. 8 лютого 1623р. королевич Владислав, тодішній адміністратор Чернігово-Сіверщини, видав універсал-заборону на проживання євреїв на новоприєднаному Лівобережжі: «Przeto donosimy to do wiadomości każdego y chcemy mieć, abyście żydom pomienionych dobrach osadzać się, mieszkać nie dopuszczali ani do miast przyjmować ważyli się nie tylko aręd żadnych nie najmowali ale ani handlów ani kupiectw żadnych nie odprawowali, zabiegając temu, zeby się na szkodę poddanych nie szerzyli»²⁰.

У зв'язку з чим дивним виглядає твердження окремих істориків та істориків-краєзнавців про свавілля євреїв-орендарів саме на Чернігівщині. Наприклад, у краєзнавчому дослідженні О. Ляшева з історії села Роїще зазначається (із посиланням на видання 1911р. «*Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX – вековой ее истории*»), що на Чернігівщині було свавілля євреїв-орендарів: «церкви по селах, які не хотіли приймати унії, опечатували або надавали в оренду під шинки євреям. Останні ж вносити до церкви небіжчика дозволяли лише за гроші, священник не мав права освятити паску, якщо на ній не було клейма єврея-орендаря»²¹. Однак, як зазначає український історик Н. Яковенко, «українська пам'ять про Хмельницького не знає єврейського сюжету»²², до того ж відомості про оренду євреями церков відсутні в українських джерелах XVII ст. й, вочевидь, є сконструйованими легендами більш пізнього періоду. Наприклад, у творі М. Гоголя «Тарас Бульба» є згадка про «жидівську» оренду, яка введена до роману для підсилення сюжету: «Теперь у жидов они (церкви – авт.) на аренде. Если жида вперед не заплатишь, то и обедни нельзя править»²³.

Таким чином, вдале географічне становище Любеча безсумнівно мало приваблювати єврейських поселенців та сприяти розвитку єврейської громади, однак цьому завадило прикордонне становище регіону з Московською державою та постійна руйнація міста й округи.

Хоча доволі є поширеною твердження що саме здирництво орендарів й сформулювало образ єврея як носія «чужого режиму» і повною мірою «відгукнулося» єврейському народові у середині XVII ст., навряд чи кількість постраждалих євреїв у регіоні була значною. Це зумовлено, невеликою кількістю єврейської громади, відсутністю магнатських фільварків, де управляючими подекуди були євреї, та заборонаю королеви-ча Владислава на проживання євреїв на приєднаній Чернігово-Сіверщині.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДІАК України), КМФ.–36, Оп.1, Спр.192, Волинська метрика. Книга РМ 2 (1569 – 1572, 1574 pp.), Арк. 17–17 зв.

2. ЦДІАК України, КМФ.–36, Оп.1, Спр.192, Волинська метрика. Книга РМ 2 (1569 – 1572, 1574 pp.), Арк.42–43.

3. Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку / О.Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С.281–289. – С.288.

4. Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej / W. Bobiński. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2000. – 599 s. – S. 70.

5. В історичній науці прийнято вважати, що чисельність одного шляхетського диму (будинку) становила 6 чоловік, але ця кількість могла коливатись відповідно до розміру маєтку, форм залежності та соціального стану господаря – від 2 до 20 чол. Див.: Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь / І.Ворончук // Соціум: Альманах соціальної історії. Вип. 4 / НАН України. Ін-т історії України; Голов. ред. В. А. Смолій. – К., 2004. – С. 117–133.

6. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации / А.Яблоновский // Киевская Старина. – 1896. – №LIII. – Апрель.

– C.85–101. – C.93; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / A. Jablonowski / Źródła dziejowe. – T.XX. – Warszawa: Skład głowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – 289 s. + 185 s. + XXXI s. – S.30, 74; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / A. Jablonowski / Źródła dziejowe. – T.XXII. – Warszawa: Skład głowny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s. – S.496.

7. Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І.В. Кондратьев. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с. – С.289.

8. Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.34.

9. Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – T.XXII... – S.332.

10. Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.34, 231.

11. Там само. – S. 230.

12. Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.290

13. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. У 2 т. / В.В. Кривошея. – К. : ДЦ «НБЦ «Пріоритети», 2012. – Т.1. – 516 с. – С.261; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Т.І. 1620–1647 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 586+32 с. – С.407–409.

14. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк.... – Т.1. – С.261–262, 352.

15. Там само. – С. 346, 352.

16. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с. – С.148.

17. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1998. – Т. V. – С.218 – 220; Там само. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.VI. – С.279, 288.

18. Антошук М., Атаманенко В. Королівщини Київщини першої половини XVII ст. / М.Антошук, В.Атаманенко // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 14. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – 332 с. – С.9–17. – С.15; Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України;

Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т.1. – 632 с. – С.144 – 146.

19. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 pp.) / П.Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Лепявка, В.М. Бойка. – Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – С.25 – 33. – С.26; Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 роках / П. Кулаковський // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 1998. – С.113–130. – С. 113-114.

20. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. – К.: Прайм, 2000. – С.54.

21. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко. – Чернігів: Чернігівська ОУНБ ім. В.Г.Короленка, 2002. – 144 с. – С.24; *Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX – вековой ее истории.* – К.: Фото-лито-типография С.В. Кульженко, 1911. – С.56.

22. Яковенко Н. Українська пам'ять про Хмельницького не знає єврейського сюжету [Ел. ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://polit.ua/articles/2011/10/21/yakovenko.html> - Дата доступу: 21.04.2015.

23. Гоголь Н. В. Тарас Бульба: повість / Н. В. Гоголь ; [вступ. ст. В. Воропаєва ; комент. И. Виноградова]. – М.: Дет. лит., 2010. – 187 с. : ил. – С.56–57.

До історії єврейського підприємництва у Чернігові (поч. ХХ ст.): міські крамниці і магазини

На початку ХХ ст. Чернігів – провінційне місто Російської імперії, центр одноіменної губернії. У 1912 р. у місті проживало до 35 тис. мешканців. Фактично не було важкої промисловості. Легка промисловість повільно, але розвивалася. Харчова галузь і ремісництво достатньо добре і динамічно прогресували, як і ринок товарів та послуг.

Значну частину фінансово-економічного життя міста контролювало єврейське населення. До місцевих багатіїв з числа євреїв можна віднести: І. Бермана, Ф. Метрик-Данюшевську, А. Брука, С. Царфина, купців – Б. Зороховича, Г. Гінзбурга, Г. Урина, Л. Нехліна.

Переважає більшість міських магазинів і крамниць знаходилася на Богоявленській і Шосейній вулицях. У Чернігові діяло понад 100 магазинів і більше 50 лавок (на 1896 р. – майже 70 магазинів і лавок). Деякі з них закривалися і припиняли існування або змінювали власника. Багато магазинів, крамниць, контор, готелів не мали власного приміщення і діяли у житлових будинках. У цьому плані виділялися насичені різними підприємствами, організаціями і установами будинки: Безкоровайного (вул. Шосейна), Заворотного (вул. Шосейна), Туровського (вул. Богоявленська), Уринсона (вул. Богоявленська), Царфина (вул. Шосейна) та ін. Загальновідомими у місті і губернії були наступні магазини і крамниці, що належали єврейському населенню: багатопрофільні – Ф. Метрик-Данюшевської, Олексіївський пасаж (торгівельний центр), І. Лівшиця, І. Ципіна, купців Г. Урина і М. Уринсона, горілчани – М. Бермана, В. Лімана, одягу – Н. Левина, С. Пруса,

годинникові – Д. Липковського, М. Плисецького, С. Шлепянова, технічний Б. Зороховича, книжкові – А. Айзена, І. Ідліса.

Діяло понад 40 різних закладів «общепита»: ресторани, чайні, їдальні, трактири, паштетні, кофейні, харчевні та пивні лавки. У зазначений період працювало 6 ресторанів.

Промисловий блок був представлений майже 20 заводами і фабриками (на 1896 р. – 8). Звісно, що більша частина з них мала лише відповідну назву, а за обсягами виробництва і площею були невеликими. Працювало понад 50 різних технічних майстерень, контор та інших невеликих підприємств. Діяло майже 30 складів різного профілю. До потужних підприємств і фірм можна віднести: цегляні заводи – купця Г. Гінзбурга, А. Туровського, деревообробний завод (братів Зороховичів, Мачерета, Залкінда і Гордона), фабрики – фарб і шпалер купця Л. Нехліна, склади – винний Г. Трабського, технічний С. Царфіна, купця С. Моносзона.

У цей період в Чернігові діяло 20 готелів, окрім яких також функціонували постоялі двори (на 1896 р. – 16). Діяло 9 цирюлень, 5 кінотеатрів, 6 фотосалонів (на 1896 р. – 2 фотоательє). Зокрема, цирюльні – Л. Гальперина, Л. Нехліна, М. Шуликова, Г. Мархашова, ін., кінотеатри – «Мираж», «Експрес» (зал на 500 місць), «Наука и жизнь», фотографічні салони – В. Гольдфайна, Р. Чарнецького та ін.

За період з 1900 по 1918 рр. у місті діяло 15 аптек і аптечних магазинів (на 1896 р. – 5). Працювало 89 лікарів (20 – жінок), з них 32 – зубні лікарі. Вони надавали широкий спектр послуг, у тому числі, приймали вдома. Дуже жваво розвивалася стоматологія. У цій сфері пропонували: лікування і видалення зубів під наркозом, штучні зуби, пломбування порцеляною. Дуже часто бідних мешканців лікарі обслуговували безкоштовно. Широко знаними були аптеки: І. Маркельса, Є. Костовецького, В. Андразького.

До 1911 р. у місті тільки І. Ідліс і Т. Заводський (букініст) купували старовинні речі. На 1911 р. купівлею і пошуком старо-

винних речей займалися також ремісники, ювеліри, майстри з ремонту годинників, київські антиквари та ін.

Продовольчі магазини

Варшавсько-сврейський ковбасний заклад Е. Альперина – на 1912 р., діяв на Богоявленській вулиці, у будинку Зороховича. Продавали товари оптом і в роздріб.

«Ренский погреб» мешанина Михля Урієва Бермана – на 1908–1914 рр., знаходився на Богоявленській вулиці, у власному будинку (на «Красной площади», поряд з аптекою Маркельса і Чернігівською губернською земською управою). Був відкритий у 1904 р. Продавали: вина, коньяки, лікери, наливки і «пейсаховскую» горілку, пиво броварні І. Липського – «Пильзенское» і «Мартовское».

Хлібопекарня Мойсея Ароновича Буніна – на 1909 р. на П'ятницькій вулиці.

Фруктовий магазин Гелера.

Бакалейна лавка М. Генкина – на Київській вулиці.

Тютюновий магазин М. Герзона – на Шосейній вулиці (проти аптеки Червого Хреста, поряд с готелем «Александровская»).

Фруктовий магазин Гуревича.

Бакалейна лавка Єлькиної – на Хлібопекарській вулиці.

Булочна Моісея Мордухова Зискінда – на 1909 р. діяла на Богуславській вулиці, у колишньому будинку Селюка.

Тютюновий магазин Левітіна – на Шосейній вулиці. 22 жовтня 1917 р. був погромлений солдатами.

Тютюновий магазин Я. Лівшица – на «Красной» площі (під готелем «Юг»). Діяв з 1887 р. Продавали також сигари, запальнички та ін.

Фруктова лавка Етлі Львової – на 1914 р. знаходилася на Шосейній вулиці, у будинку Доброгаєва.

Бакалейна лавка Давида Майлиса.

Магазин С. Райцева – на 1907 р. був на Богоявленській

вулиці, у будинку Богуславського. Почав працювати з 1905 р. Продавали кондитерські та гастрономічні товари, сири («Рокфор», «Брі» та ін.), вино, ром, коньяк, лікери, шампанське, борошно «Елецкое» А. Петрова, шинку Білоцерківську і Київську, ніжинські огірки, маринований виноград. Поряд знаходилася булочна Тетьоркиної.

Булочна Лейби Рахлевського – на Шосейній вулиці.

Магазин Рівкина – біля Чернігівської міської станції. Продавали рибні і кондитерські товари, сири, рябчиків.

Ковбасний заклад мешаніна Володимира Цимерера – на Шосейній вулиці, біля Черторийського мосту.

Фруктовий і гастрономічний магазин Е. Шапіро – на Шосейній вулиці, у Єпархіальному будинку (поряд з готелем «Александровская»). Привозили фрукти з Криму, продавали цукерки, печиво.

Хлібна лавка Хани Шапіто.

Універсальні магазини

Лавка мешанина Меєра-Хаїма Зелікова Агранова – на Московській вулиці.

Торгівельна лавка Ф. Вейнблота – на Сретенській вулиці.

Магазин Н. Велікіна і Каценельсона – у Олексіївському пасажі.

Лавка К. Гальперина – на 1908 р., у будинку М. Хавіна (біля казенного виноного складу).

Галантерейний і музичний магазин «Оборот» І. Лівшица. Продавали: панчохи, шкарпетки, фуфайки, кальсони, парфумерію, музичні інструменти, грамофони, американські галоші, дитяче взуття та ін.

Оптово-роздрібний магазин Г. і Л. Малісових – на 1912 р. діяв на П'ятиницькій вулиці, у будинку Урина. Пропонували галантерейні, мануфактурні та інші товари. Існував з 1864 р.

Універсальний магазин Ф. Метрик-Данюшевської – існував з 1856 р. на Богоявленській вулиці. Продавали: галан-

терейні товари, взуття, білизну, парасолі, перчатки, ридикюлі, військові і цивільні предмети (для форменого одягу), папір, канцелярські вироби, музичні інструменти (також – струни, ноти; балалайки – від 60 коп.), листівки для привітання, книги для дітей, швейні машини і велосипеди (велосипеди англійського виробництва фабрики «Свифт», різних моделей: «Британія», «Рогаль», «Піонер»). Безкоштовно навчали їздити на велосипедах. При магазині працювала майстерня. У 1908 р. був відкритий фотографічний склад (яким завідував фотограф Утевський). Також продавали патефони «Патте» (без голки), папір Паскевича, ялинкові прикраси. У чоловічому відділі продавали – фуфайки, галстуки, кашне, шкарпетки, кальсони Жирардовської мануфактури. Реалізували роялі і піаніно придворної фабрики Я. Бекера (Санкт-Петербург), взуття Петербурзького товариства «Скороход».

Головою фірми Метрик-Данюшевської був Моїсей Бенсіонович Метрик. Він помер 1 грудня 1909 р. Фірму очолила купчиха Фані Абрамовна Метрик-Данюшевська (у жовтні 1911 р. перейшла у православ'я разом зі своїми дітьми).

Олексіївський пасаж – відкритий у липні 1909 р. На його території діяло понад 20 магазинів. Тут же діяли театр-кінематограф «Експрес», магазин Велікіна і Канцельсона, аптекарський магазин С. Туркіна, магазин І. Каминського (пасаж № 17), склад № 12 – Петербурзький фабричний склад шпалер і фарб, книжковий і папірний магазин А. Айзена (пасаж № 14). Пасаж № 10 – меблевий магазин майстра А. Малинського. Майстерня чоловічого плаття А. Нежиховського – пасаж № 16. Київський військово-цивільний портний Х. Гуревич – пасаж № 19. А. Ефрос (настроював музичні інструменти) – пасаж № 10. У травні 1914 р. сюди був переведений магазин годинників, золотих, срібних і діамантових речей Д. Липковського. Меблі М. Бермана – пасаж № 17. Аптекарський і парфюмерний магазин С. Туркіна (з літа 1915 р.) – пасаж № 16.

Магазин годинників і дамських капелюхів М.М. і А. Репкиних – на 1909 р. на Богоявленській вулиці. У 1916 р. був переведений на Шосейну вулицю, поряд з магазином М. Соколова.

Технічні магазини

Годинниковий магазин Х. Амітіна – проти кондитерської Ф. Лагутіна. Приймав замовлення для фірми полковника В. Ізмальського.

Магазин і майстерня годинникового майстра Н. Гутмана – на Богоявленській вулиці, у будинку Ваксмана. Пропонували кишинькові і настінні годинники. У травні 1910 р. відбулася крадіжка.

Магазин «Выгода» М. Гутцайта – на 1913 р., знаходився на Богоявленській вулиці, у будинку Зороховича (проти готелю «Юг», поряд з аптекою Маркельса). Продавали: музичні інструменти, грамофони, платівки, швейні машинки, велосипеди, самовари. На 1918 р. – годинниковий магазин (скуповували коштовні речі).

Магазин, майстерня годинників і грамофонів С. Зака – на 1912 р. на Богоявленській вулиці. Фірма існувала з 1892 р. Пропонували: годинники, ланцюжки, брелки, платівки. Також лагодили годинники, грамофони, технічні та оптичні вироби.

Магазин годинників, золотих і срібних речей (діамантових речей) Давида Лейбовича Липковського – на 1908 р. на Шосейній вулиці, у будинку Гудзя. У липні 1909 р. був переведений в колишній будинок Христодуло (поряд з аптекою Червоного Хреста). Продавали годинники «Зеніт», окуляри (пенсне, лорнети), срібні і золоті речі, дорогоцінне каміння. На 1913 р. – на Шосейній вулиці, у будинку Заворотного. У травні 1914 р. був переведений до Пасажу – № 14. Власник – купець Д. Липковський, винайшов автоматичний годинник-портсигар і передав його імператору Миколі II (під час візиту останнього до міста).

Годинниковий магазин Михаловського – на 1910 р. працював на Богоявленській вулиці, у будинку Уринсона. Власник – Михаловський і компаньйон.

Магазин годинникового майстра М. Плисецького – на 1908 р. працював на Богоявленській вулиці, у будинку Уринсона (готель «Юг»). Продавалися американські друкарські машинки «Ундервуд», папір і т.д.

Магазин годинників А. Репкина – на 1918 р. біля магазину М. Соколова. Купували речі з коштовних матеріалів.

Магазин годинників (золотих і срібних речей) купця Соломона Мойсейовича Шлепянова (спадковий почесний громадянин; згодом, власник – В. Шлепянов) – на 1909 р. знаходився на Шосейній вулиці, у власному будинку. Продавали годинники таких фірм, як «Омега», «Мозер», «Борема», «Ложина», «Зеніт», золоті, срібні, діамантові речі, різні окуляри (біноклі, лорнети), грамофони, патефони, платівки. Також продавали золоті та срібні вироби фабрики придворного постачальника «И. Хлебников и семья». Купували старовинні речі.

Канцтовари, книги, антикваріат

Книжковий, папірний і художній магазин А. Айзена – Олексіївський пасаж № 14. Продавали канцелярські речі, книги, підручники, що були у використанні.

Друкарня і папірний магазин Веселих – з жовтня 1909 р. знаходилися на Богоявленській вулиці, у будинку Тетьоркиної.

Книжковий і паперовий магазин «Общая польза» Хаїма Рафаїловича Гуревича – на 1911 р. діяв на Шосейній вулиці, проти магазину Єльяшева. Продавав книжки, газети, журнали та іншу паперову продукцію.

Центральний газетний кіоск Хаїма Рафаїловича Гуревича – торгували газетами, книжками, листівками і підручниками. На 1910 р. знаходився на розі Шосейної та Богоявленської вулиць, проти магазину Ф. Метрик-Данюшевської.

Книжковий магазин і антикварна торгівля купця Іоселя Залмоновича Ідліса – на 1908 р. на Богоявленській вулиці (купляли старовинні речі: монети, гобелени, меблі, порцеляну, книжки та ін.). До 1911 р., у Чернігові тільки Ідліс і Т. Заводський (букініст) купували старовинні речі.

Лавка Арона Рахмана – на Олександрівській площі. Торгували старими речами.

Книжковий магазин Н. Якубовича (і Френкеля) – на 1911 р. діяв на Богоявленській вулиці, у власному будинку (поряд з будинком Богданова).

Промтоварні магазини

«Железная торговля» Вайнштейна.

Магазин Н. Велікіна – на Богоявленській вулиці. Продавали вироби для обігріву помешкань.

Галантерейний магазин «Варшавський базар» З. Веселого – на 1914 р. діяв на Богоявленській вулиці, у будинку Войдака.

Магазин М. Гальперштейна – продавали вироби з хутра.

Магазин А. Давидовича – продавали капелюхи.

Крамниця капелюхів Аврама Довидовича – на «Красной» базарній площі.

Магазин чоловічого портного М. Дубровського – на Шосейній вулиці, проти магазину М. Соколова. Виконували замовлення для цивільних і військових. Могли виконати замовлення за 24 години. Ймовірно, почав діяти з 1915 р.

Майстерня капелюхів М. Дубровського – з 1909 р. знаходилась на Шосейній вулиці, проти готелю «Марсель».

Мануфактурний магазин Аврама Еткіна – на Шосейній вулиці. Продавали тканину і білизну.

Магазин Бориса Веніаміновича Зороховича – на 1910 р. працював на Богоявленській вулиці, у будинку Полторацького. Продавали вироби із заліза, будівельні матеріали (цемент, фарбу, цеглу, кахлі та ін.). З 1910 р. реалізували «самые лучшие и дешевые в мире» сепаратори «Діаболо», гумові шини

Фрейзінгера для екіпажів. Приймали замовлення і продавали власну вогнестійку цеглу (виробництво – брати Зороховичі). Також у магазині можна було придбати рушниці, револьвери і речі для полювання. Реалізували вугілля. Власник був представником англійської автомобільної компанії «Ф. Ян і Ко». Б. Зорохович – купець, володів маєтком у с. Буровка Городнянського повіту.

Мануфактурний, галантерейний і взуттєвий магазин М. Каганова – на розі Богоявленської і Борисоглібської вулиць. Почав діяв з 1895 р. Продавали: одяг, парасолі, взуття, панчохи, шкарпетки, перчатки та ін.

Залізна лавка С. Каганової.

Магазин «Металл» І. Камінського – на 1910 р. працював у Олексіївському пасажі № 17. Торгували виробами із заліза, фарбами (сам Камінський колись працював у Б. Зороховича). Магазин був ліквідований у травні 1911 р.

Магазин шпалер Кацина.

Галантерейна торгівля М. Кранца – на «Красной» площі.

Магазин кахлів М. Кранца – знаходився на Сіверянській вулиці, у будинку В. Василькової. Був ліквідований у травні-серпні 1910 р.

Магазин «готового плаття» Нисона Л. Левина – на 1913 р. на «Красной» площі. Робили верхній одяг для чоловіків (шинелі, шуби, пальта, костюми) і жінок (шуби, пальта, жакети, пелерини).

Мануфактурний магазин «Ліон» Х. Левятова – на Богоявленській вулиці, (поряд з магазином «Оборот»). Продавали одяг і паперові товари.

Зразкова Варшавська корсетна майстерня Софії Яківни Лібман – на 1912 р. діяла на Шосейній вулиці, поряд з кондитерською Ф. Лагутіна. Робили: корсети, бандажи, ліфи, спинотримачі.

Магазин посуду А. Мачерета.

Залізна лавка Нохима Мстиславського.

Оптово-роздрібний магазин взуття Мордуха-Афроїма Палія – продавали галоші фірми «Треугольник», взуття Петербурзького підприємства «Скороход», також шили власне взуття. Магазин існував з 1873 р.

Магазин взуття братів Паперних – на Шосейній вулиці, у будинку Урина. Самі робили взуття.

Мануфактурний і хутровий магазин мешчанина Лейби Б. Родіна – на Богоявленській вулиці.

Взуттєва лавка Розенберга – на 1911 р. знаходилася на «Красной» площі.

Магазин купця Гірши Урієва Урина – на Шосейній вулиці. Діяв з 1855 р. Продавали: меблі, килими, лінолеум, тканину, посуд, лампи, залізні кровати, господарські речі, ялинкові прикраси та ін.

Мануфактурний і хутровий магазин купця Мордуха Зискиндова Уринсона – продавали хутро, тканину та ін.

Магазин братів Фейгіних – торгували самоварами.

Магазин одягу Бориса Соломоновича Фрідмана – на 1904 р. діяв на Шосейній вулиці, у будинку Шлепянова. Пропонували вітчизняний і закордонний одяг. Фірма існувала з 1865 р.

Мануфактурна лавка Б.Е. Фурмана.

«Суконно-мануфактурный магазин купця Шлемы Хаимова Халфина».

Магазин галантерейних товарів Х. Хаскина – на 1912 р. продавали: кружева, тюль, панчохи, перчатки, білизну, краватки, американські галоші, дитяче взуття.

Жіночий «Конфекціон» Хацкелевича – на Шосейній вулиці, навпроти кондитерської Ф. Лагутіна. Продавали жіночі плаття.

Мануфактурний магазин Аврама Айзикова Хацкелевича.

Магазин портного Хейфеца.

Лавка Храковського – торгували кепками.

Магазин Ізраїля Д. Ципіна – діяв з 1879 р. Продавали: жіночі сукні, капелюхи, панчохи, взуття, галоші («Треугольник»), білизну, віяла, парасолі, редіюлі, перчатки і іншу галантерею. Також дорожні, військові і цивільні речі. Продавали взуття петербурзьких і варшавських фабрик, купальні костюми. Шили власне взуття.

Галантерейний магазин Л. Циркіна – на 1914 р. діяв на Богоявленській вулиці, у будинку Беляєва. Продавали одяг, взуття та ін. Робили власне взуття.

Торгова лавка-магазин Г. Шафранського – на Шосейній вулиці, проти магазину Урина. Торгували залізом .

Магазин лабрадорних, мраморних і гранітних пам'ятників та умивальників Шкуркина – почав діяти з літа 1905 р. на Шосейній вулиці, у будинку Христуло [1].

1. // Черниговские губернские ведомости. – 1900–1902; май 1905; // Черниговское слово. – ноябрь-декабрь 1906; февраль-апрель, ноябрь 1907; январь-февраль, июнь, август, ноябрь 1908; январь, октябрь-ноябрь 1909; январь, июнь, сентябрь, ноябрь 1910; февраль, октябрь-август 1911; февраль, август 1912; декабрь 1913; январь, апрель 1914; май-июль, декабрь 1915; октябрь 1916; // Черниговская мысль. – октябрь, ноябрь-декабрь 1918; // Черниговская земская газета. – май 1917; Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. – Чернигов. – 1912. – С. 23; Черниговская памятка. 1896–1897 гг. – 1896. – С. 207–208.

Олександр Самійлович Корнієвський: факти, події, люди.

Життя і діяльність О. С. Корнієвського, народного майстра і бандуриста, починаючи навіть з дитячих років наповнені цікавими історіями, які з року в рік по його смерті переходять у площину легенд. Адже кожна історична постать набуває особливої популярності не під час свого прижиттєвого циклу, а саме після нього. Зараз ми можемо дізнатись про Тараса Шевченка, Лесю Українку, Миколу Гоголя та інших діячів минулого те, що було сховано від стороннього ока за архівними дверима. Якого роду ця інформація – то вже інша справа. Не стоїть осторонь від цього процесу О. С. Корнієвський. Зібрати воедино усі цікаві факти з його життя – це данина часу, але ми розуміємо, що відтворюємо тільки малий об'єм матеріалу, який може доповнюватись і до 150-річного, і до 200-річного ювілеїв.

Можемо відмітити, що інтерес до народного майстра музичних інструментів був завжди, а починаючи з бійського періоду – і поготів. Його діяльність детально висвітлювала періодична преса. Про нього є відомості в Українській радянській енциклопедії, а в першій книзі чотиритомної Музичної енциклопедії вміщено зображення його «горіхової бандури» з портретом Т.Г. Шевченка (в двох ракурсах), у фотоальбомі «Десна» – кольорове фото майстра з онуком та музичними інструментами⁵.

Про майстра писали люди, які знали його, спілкувались з ним – люди, добре відомі кобзарству України. Це доктор мистецтвознавства О. А. Правдюк, композитор і бандурист М. П. Полотай, художній керівник оркестру народних інструментів Українського радіо (1965 р.) А. М. Бобир, кримський

кобзар, етнограф О. Ф. Нирко, завідувач відділом «Полісся» Музею народної архітектури та побуту України О. А. Орел, кобзар-лірник, заслужений артист України В. Г. Нечеп, завідувачий відділом народних інструментів Державного музею музики, театру і кіно Л. М. Черкаський, етнографи з Чернігівщини Д. П. Калібаба і І. А. Лисий та інші. Великому майстру були присвячені передачі обласного, республіканського та всесоюзного радіомовлення. Його концерти та інтерв'ю транслювали телецентри країни, демонструвались телевізійні фільми про нього.

У домі О. С. Корнієвського часто гостювали бандуристи різних поколінь і шкіл, його творчість досліджували музикознавці й етнографи, з ним зустрічались журналісти, письменники, композитори⁸.

Бандури Корнієвського поширювались за межами України. На них грали в Архангельську, Санкт-Петербурзі, Москві, Воркуті, на Далекому Сході, Кавказі, Уралі та за кордоном: в Австралії, Канаді, Латинській Америці, США. Він мав відношення до початку створення ансамблів й капел у Києві (1910 р.), на Кубані (1923 р.), Владивостоці (1933 р.), Воркуті (1948 р.) та інших місцях. Слава про Олександра Самійловича як майстра набуває значного поширення, в тому числі – у тогочасних великих робітничих колективах Дніпропетровська, Вінниці, Житомира, на Донбасі.

Протягом довгих років життя було у Корнієвського багато цікавих зустрічей з різними людьми. Наприклад, з письменниками М. Коцюбинським, О. Довженком, М. Рильським, з племінником П. Куліша – І. Дубянським (лікар, який лікував людей травами, збирав і записував фольклор, грав на бандурі)⁵.

Спілкуючись з нащадками О. С. Корнієвського, ми зробили висновок, що він був вельми різносторонньою, цікавою особистістю. Отже, про деякі підмурки його життя детальніше дізнатись пропонуємо і ми.

Факт перший: ще у дитинстві Сашку сподобалася скрипка сільського музики, дядька Михайла. Вона йому настільки припала до душі, що почав вирізати скрипочки з гарбуза, картоплі, буряка. Згодом – із сирої верби. Було хлопцю сім років. Тоді ж зробив зі шматка деревини груші, що приніс сусід, справжню скрипку. Мати дістала струни. Вже пізніше навчився грати. Сільський скрипаль навіть брав Сашка з собою у підручні на весілля, вечорниці, забави сільської молоді на вулицях.

Олександр Самійлович розповідав: «За спогадами батьків, я до чотирьох років не ходив і не балакав, але дуже любив музику, тягнувся до неї, сидючи в матері на руках. Мені більш за все подобалась головка у скрипці, і, ото, я почав собі вирізувати ту головку то з картоплі, то з буряка ножичком і, ото, щодня і різав більш року. Далі я вже з дерева почав робити іграшкові скрипочки і чіпляв кишкові струни, робити які навчила мене мати. Таких скрипочок я робив чимало, і кожна – краща за попередню!»⁷.

Факт другий: батько митця, Самійло Кирилович, був для свого часу освіченою людиною. З 1861 року по 1873 рік відбував військову службу на Північному Кавказі в 21-му Туркестанському полку, писарем. В цьому ж полку служив поручиком Л. М. Толстой, і один одного добре знали. В 1896 і 1898 роках Л. М. Толстой інкогніто, «подорожнім селянином», збирав матеріал для своїх творів про побут та життя малоземельних селян та причини селянських заворушень на Чернігівщині. Письменник двічі гостював у С. К. Корнієвського і одержував від нього цінні статистичні дані про становище селян Менщини, оскільки Самійло Кирилович працював тоді у Мені волосним писарем. На запрошення Льва Толстого Самійло Кирилович також гостював у Ясній Полянці.

Розуміючи важливість освіти, С. К. Корнієвський віддає середнього сина Олександра у Менське ремісниче училище, де той набуває професії столяра-червонодеревника.

У цьому закладі з чотирирічним курсом навчання Олександр Самійлович розпочав набуття науки 1 вересня 1905 року. Його порадувало багато інструментарію в столярному цеху, куди був зарахований. Одразу ж узявся робити скрипку, чим здивував як учнів, так і педагогів. До речі, на одній з перших його скрипок грав М. Л. Кропивницький, який гастроллював у Мені і заходив до майстерні училища. «Дай, боже, тобі, хлопче, – сказав Марко Лукич, – ще кращу зробити!»⁵.

Факт третій: коли майбутній майстер навчався у Мені, то з осені до весни жив по квартирах. Спочатку батько найняв йому куток у свого знайомого, Гордія, що мешкав з молодою дружиною Варєю. Але ревності старого господаря змусили Корнієвського шукати нове житло. Його прихистила поміщиця – вдова Євфимія Іллівна Баранова, тридцятирічна красуня, дружина покійного надвірного радника Баранова Петра Степановича, який був відомим менським меценатом і добре знав М. Лисенка. В одному з будинків Баранова відбувались драматичні й оперні вистави. Одного разу на прем'єру «Наталки Полтавки» приїздив і Микола Лисенко, де, до речі, з ним уперше зустрівся Корнієвський, але «розмови не мав».

У Баранової Олександр Самійлович жив до 1911 року, коли побрався з Євфросинією Кузьминською, дочкою заможного теслі з Маховиків. За переказами, красуня-удова Баранова любила молодого майстра і пропонувала і після одруження жити на квартирі⁵.

Факт четвертий: у 1910 році кобзар Терентій Пархоменко лежав при смерті у себе вдома у Волосківцях. Корнієвський вирішив його провідати, хоча й знав про ставлення до себе. Донька Пархоменка, Явдошка, подала йому стареньку кобзу, бо давно не звучала кобза у їхній хаті. Тільки-но Олександр почав грати, як напівмрець підхопився з подушок і почав обзивати його різними словами, погрожувати і насамкінець – душити за горло. Переляканий гість вискочив з хати і хутко втік на своєму дерев'яному велосипеді. За кілька днів Корні-

євський довідався, що кобзар помер у невиразній люті з безмежної туги. Причина такої поведінки Терентія Пархоменка криється у тому, що не всі старі кобзарі сприймали новачії Олександра Корнієвського. Одним було важко перевчитися на новий лад гри на бандурі із напівтонами. Інші вважали, що це навмисна спроба відібрати заробіток у незрячих кобзарів-бандуристів. До таких належав і Терентій Пархоменко. За іншою версією, конфлікт між ними був довготривалий і виник тому, що О.С.Корнієвський під натиском рідні погодився одружитися не з дочкою Т. Пархоменка, Явдошкою, а з більш вигідною партією – Євфросинією Кузьминською з с. Маховиків.

Факт п'ятий: у 1914 році почалась I Світова війна, але перша хвиля мобілізації О. Корнієвського, як «білобілетника» (чоловік, на утриманні якого були дружина з малою дитиною і сім'я проживала у найманій хаті), не зачепила.

Величезні втрати і поразки царизму на російсько-німецьких фронтах вимагали нових поповнень для царської армії. Почалась нова постійно діюча мобілізація, котра підмітала усіх «білобілетників» і «сметанників» (сини-одинаки). Влітку 1915 року до армії призвали і Олександра Самійловича. На Чернігівщині одним з пунктів формування «маршових рот» для фронту був Глухів (тут дислокувалась 149 Воронізьська дружина). Корнієвський був приписаний до четвертої роти.

Зорієнтувавшись в обстановці, О. Корнієвський повідомив домашнім, що йому потрібна бандура. Дружина одразу привезла її та добру калитку грошей. Корнієвський з дозволу та сприяння командування почав давати безкоштовні сольні концерти для офіцерів, солдат та місцевого населення у приміщенні «дворянського зібрання», літньому саду та казармах. Кошти від платних концертів йшли у фонд поранених. Під час одного з концертів відбулося знайомство з Олександром Довженком (на той час – студентом Глухівського вчительського інституту).

Факт шостий: у 1927 році влітку у м. Конотопі відбулась окружна виставка ремісничих виробів, організована «Укркустпромспількою». З ініціативи відділу культури та освіти Конотопського окружного виконавчого комітету на неї був запрошений і Олександр Самійлович. Він експонував два інструменти: басову одногрифну оркестрову бандуру, пофарбовану і відполіровану під сірий мармур, та двогрифну, яка була жовтувато-коричневого кольору і особливо вабила очі інкрустацією, майстерністю виготовлення та дивовижно тонким, ніжним звучанням. На виставці їм не було рівних по красі та досконалості виробів. За бандури журі присудило майстру першу премію. Як переможця на Конотопській виставці, Олександра Корнієвського послали демонструвати свої вироби на республіканську виставку до Харкова, але виставка так чомусь і не відбулась.

Попередню ж оцінку бандур Корнієвського у Харкові визначили: за одногрифну «басову» – 600 крб., за двогрифну – 900 крб. По тодішніх ярмаркових цінах середня ціна корови становила 60 крб⁷.

Факт сьомий: помітну прихильність Олександр Самійлович виявляв до єврейської музики. Справа в тому, що у той час у Корюківці проживало багато євреїв. Його сини ходили до школи з євреями-однолітками. Сам Олександр Самійлович був близько знайомий з їхніми батьками, трохи знав єврейську мову, звичаї, пісні.

До 1937 року мав учнів-бандуристів і серед євреїв. Це Лев'янт Зальман, Аврам Хайкін, Ісаак Левіт. З ними багато грав дуєтом і перейняв від них цілий ряд творів, таких як «Атиква», «Єврейська полька», «Кол нідрей», «Майохес», «Пісня пісень Соломона», «Шабес» (Субота), «Шир» та інші.

Лев'янт Лейбович Зальман згодом переїхав до Москви, працював на кондитерській фабриці, часто листувався з вчителем. Десь з рік гастролював з народним артистом України І.Й.Кучугурою (1878–1943 рр.) на курортах Криму і Кав-

казького узбережжя Чорного моря. Як учень Корнієвського, Лев'янт заїздив у 30-ті роки в Харків до Гната Хоткевича – класика кобзарського мистецтва – з бандурою майстра. Хоткевич ознайомився з бандурою О. С. Корнієвського, його способом гри і передав через Зальмана запрошення Олександр Самійловичу, щоб той приїхав до нього для консультації по подальшому спільному виробництву бандур¹.

Факт восьмий: повага євреїв до Олександра Самійловича була дуже великою. Приміром, найбільшій корюківській швець, який мав трьох дітей і не мав своєї хати чи квартири, придбав бандуру, зроблену руками О. С. Корнієвського. Ось як згадує донька Авраама Йосиповича Хайкіна, Софія, про Корнієвського: «Ми, діти, дуже любили свого веселого батька і дядька Корнієвського, співали з ними. Бували в будинку Корнієвського, де нас вражало все: і майстерня, де робилися бандури, і телескоп для вивчення зоряного неба, і меблі, зроблені його руками»¹. З цієї великої родини Хайкіних вижили тільки Софія і Дарія. Авраам Йосипович, його дружина Діна Юхимівна і троє дітей Геня, Роза, Лев були розстріляні німецькими окупантами⁴.

Факт дев'ятий: Олександр Самійлович пішов із життя, так не залишивши по собі нащадків, які перейняли б його майстерність щодо створення музичних інструментів. Чи не єдиний, хто міг би стати його учнем, був Ісаак Захарович Левіт⁹. Він був обдарованим юнаком, грав на кількох музичних інструментах і на бандурі свого вчителя зокрема. Ремонтував і намагався сам зробити найпростіші музичні інструменти. Так, змайстрував мандоліну з цільного шматка деревини, яку закінчив вже у Ленінграді у 1935 році. Але життя обірвалося у блокаду у 1942 році. Його брат Євген згадує: «Нам, окрім всього, дуже подобалось те, що Олександр Самійлович Корнієвський досить вільно розмовляв єврейською мовою, співав з нами наші пісні, любив наш щирий народ»¹.

Факт десятий: через дуже тісне спілкування з євреями,

деякі дослідники життя і діяльності славетного майстра сприймали його як єврея. Наприклад, Д. Федоренко із Криво-го Рогу надрукував у «Літературній Україні» (22.02.2001 р.) статтю про Олександра Самійловича Корнієвського під заголовком «Єврей грає на бандурі». Згодом про це друкує матеріал єврейська газета «ВЕК», але вже з назвою «Ісаак грає на бандурі»⁶. Ось так, українець став євреєм, що народився «в єврейській сім'ї» та в «єврейському селі», а «...його мати та дружина з єврейського хутора»... І це ще не єдині неточності з біографії Корнієвського. Насправді ж, рід Олександра Самійловича – з козаків, із самісінької Запорізької Січі³.

Факт одинадцятий: у серпні 1937 року Олександр Самійлович був заарештований і відправлений до Сибіру на довгі 10 років. Везли товарняком, набитим арештованими. На дорогу кожному видали кілька оселедців. Їх Корнієвський тримав у чайнику, щоб не вкрали «урки». Через кримінальних злочинців ледь не вскочив у халепу. З прибуттям до табору у село Тахтамигда знайомі «урки», які знали, що Корнієвський добрий гравер, змусили виготовити печатку місцевої торговельної бази для майбутнього грабунку. Врятувало Олександра Самійловича те, що ще раніше було обікрадено крамницю, а все крадене знайшли під підлогою бараку. Всіх грабіжників з бараку було переселено і печатка, вирізана Корнієвським, не знадобилась⁷.

Факт дванадцятий: на засланні Олександр Самійлович протягом десяти років зробив лише одну бандуру (для себе). Вісім років він завідує столярною майстернею в Бушуйському ОЛПі (окремий лагерний пункт) управління Амурського залізничного табору НКВС, де, крім простих меблів, робили серійним способом балалайки, гітари, мандоліни. В його обов'язки входило навчати працівників майстерні виготовляти музичні інструменти, приймати і відправляти готову продукцію. Майстер жив в окремій кімнаті бараку, користувався визначним авторитетом і повагою як серед в'язнів, так і ад-

міністрації табору. 21 листопада 1939 року штаб змагання і ударництва Бушуйського відділення залізничного табору НКВД нагородив в'язня О.С. Корнієвського за високу продуктивність праці, хорошу дисципліну і активну участь в культурно-масовій роботі Почесною грамотою.

Табірна адміністрація (і не лише Бушуйського ОЛПу) замовляла йому (безкоштовно, звичайно) гравірувати іменні пістолети, на металевих портсигарах – профілі Сталіна, Держинського, Берії з іменними підписами, а також робити інші трудомісткі речі службового й домашнього побуту⁵.

Факт тринадцятий: у певний час мав відбутися з'їзд працівників цукрової промисловості, то адміністрація цих підприємств вирішила у подарунок з'їзду зробити з рафінаду макет одного з них. За попередніми підрахунками виходило, що на виготовлення такого макету потрібно півроку роботи і велика сума коштів. Хотіли відмовитися від цього задуму, але тоді хтось запропонував запросити Олександра Самійловича. Через два з половиною місяці чудовий білий макет був готовий.

Факт чотирнадцятий: дружину О.С. Корнієвського, Євфросинію, розстріляли і спалили під час Корюківської трагедії у 1943 році. Згоріла до тла й пречудова кобзарська майстерня з п'ятьма кращими бандурами дорепресивних років, двома імпортними роялями, арфою, віолончеллю, скрипками, бібліотекою. Донька Віра – студентка педтехнікуму – померла з голоду під час блокади Ленінграда⁹; старший син Леонід – студент-піаніст Полтавського музучилища – був репресований і відбував покарання в далеких сибірських таборах; менший син – Олександр – солдат, потрапив у полон і побував в концтаборах Німеччини... Куди їхати після звільнення? Корнієвський обирає Бійськ, який не знав війни і де жили його спів'язні.

Через Тахтамігду, Читу, Улан-Уде, Іркутськ, Красноярськ, Новосибірськ, Барнаул та інші сибірські міста і станції приїз-

дить у Бійськ. Тут працює робітником на будівництві заводу, столяром-модельщиком в ливарному цеху, майстром по ремонту й настроюванню фортепіано. Згодом купує будинок, споруджує музичну майстерню, одружується з вдовою в'язня Василюною Іванівною Жариною. 25 вересня 1961 року приїхав у Корюківку і оселився у сина Олександра Олександровича. Через два роки купує собі будинок, згодом одружується з Марією Тимофіївною Шматок, молодшою на 45 років⁵.

Завершити фактографію життя Олександра Самійловича хочемо спогадами Василя Нечепи, який давно знав Корнієвського, котрий був для нього напівлегендою – як Остап Вересай, Терентій Пархоменко та багато кобзарів Чернігівщини.

Отже, ще довго ходила легенда, яку оповів Василь Нечепи у своїх спогадах про Олександра Корнієвського: «На початку 1982 року Станіслав Реп'ях розповів мені, що Корнієвський живий і здоровий, дав мені його адресу і, якимось посміхаючись, сказав, що він ще при доброму здоров'ї і, як йому відомо, його молода дружина зовсім недавно була вагітною...». Мав тоді Олександр Самійлович 93 роки. У дійсності, звичайно, це був жарт. Та насправді ж вразили лірника потріскані, порепані, порубані топором пальці майстра, які робили диво. А ще – гра на кобзі, лірі чи бандурі так, що бряжчали шибки на вікнах.

31 січня 1988 року на концерті для Чернігівського швейного об'єднання виступав В. Нечепи. Згодом у своїх споминах про цей виступ він скаже: «Я співав пісні з репертуару Пархоменка і Гребеня і розповідав, що мав щасливу нагоду навчатись грі на кобзі та лірі у Олександра Корнієвського, помилково сказавши, що той жив у Корюківці. Відразу поправив свої слова і сказав на сцені, що Корнієвський ще живий і сьогодні. В ці хвилини Корнієвського вже не було серед живих. Він помер вранці цього ж дня, 31 січня 1988 року»⁷.

Олександр Самійлович Корнієвський безмірно любив життя і в останнім листі зізнався: «Життя нашого жаль вели-

кий, хочеться плакати гіркими сльозами. Я хотів ще пожити і зробити велику бандуру на пам'ять Україні!» (Останній лист до О.Ф. Нирка від 16.12.1987 року). Обіцяв майстер, що доживе до ста років, і навіть змайстрував собі труну і металеву табличку з пам'ятним написом, що чекали його понад 20 років... Але сьогодні живе про нього пам'ять і буде вона вічною.

1. Корнієвська, Д. Кобзар і його друзі кобзарі – євреї: до 110-річчя з дня народження О.С. Корнієвського /Д. Корнієвська //Тхія.– №3.– 1999.– С.2

2. Корнієвський, О. Український майстер і кобзар /О. Корнієвський // Літературна Україна.– 17 травня.– 2001.

3. Корнієвський, О. Лист В.В. Плющу, редактору газети «Літературна Україна» від 03.03.2001.– Корюківка: 2001.–1 аркуш

4. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року: довідник /Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обл. держ. адміністрація, Корюківський іст. музей; упор.: С.В. Бутко, О.О. Толкачова; відп. ред.: Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 220 с.

5. Нирко, О.Ф. Кобзарська спадщина О.С. Корнієвського /О.Ф. Нирко //Народна творчість та етнографія.– березень–квітень.– 1990.– С. 8–21

6. Федоренко, Д. Ісаак грає на бандурі /Д. Федоренко //Век.– 18 вересня.– 2001.– С.5

7. Шудря, М., Нечепя В. В рокотанні-риданні бандур.– Київ, 2006.– 460 с.

8. Чернета, Т.О. Життєтворчість майстра музичних інструментів Олександра Корнієвського: до 125-річчя з дня народження /Т.О. Чернета //Мистецтвознавчі записи.– Вип. 25.– К.: Міленіум, 2014.– С.21–29.– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nakkkim.edu.ua/sites/default/files/documents/page/%5Bsite-date-dd%5D-%5Bsite-date-mm%5D-%5Bsite-date-yy%5D/%5Buser-id%5D/%D0%9C%D0%97_25.pdf

9. Корнієвський Олександр Самійлович [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%96%D1%94%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

Галина Лыткина (Шляфер),
Светлана Половникова

Из истории семьи Шляфер: отец

На тихой и очень зеленой улице Гоголя, в одноэтажных домах – в большинстве своем бывших дореволюционных особняках, заселенных после их национализации многочисленными обитателями, – жили и наши семьи. Став взрослыми, знакомясь с домашними архивами, мы многое узнали о своих родителях, бабушках и дедушках. У Галины Исааковны сохранилось множество фотографий – что, учитывая пережитое этой семьей, уже явление уникальное. Они дают представление не только о людях, но и о жизни предвоенного Чернигова, которая аккумулировалась в биографии Исаака Григорьевича Шляфера. Жаль, что этот человек, обладавший острым умом и прекрасным чувством юмора, не оставил своих заметок о прошлом. Надеюсь, что рассказ его дочери добавит недостающее звено и положит начало новой рубрики: «Воспоминание о былом».

Нам, жителям Чернигова, трудно представить, что когда-то это был один из многих украинских городов, где значительную часть составляли евреи. Из рассказов моих родителей я знаю, что жили и дружили и украинцы, и русские, и евреи, особых проблем на национальной почве почти не было.

Позвольте немного рассказать о моем отце, который умел любить, дружить, жить и выживать наперекор судьбе и обстоятельствам. Он мог шутить над жизнью и собой.

Исаак Григорьевич Шляфер родился 3 мая 1910 года в местечке Добрянка Городнянского уезда Черниговской губернии (ныне Репкинский район Черниговской области). Он был десятым ребенком в семье, которая вскоре переехала на

жительство в Репки. Там мой дед получил работу в хедере и жилье в центре местечка. Семья была очень набожной, жила дружно, но бедно. Отец мне рассказывал, что в холодное время года можно было выходить на улицу только по очереди, так как не хватало сапог. Но дети не горевали, изобретали себе коньки из чего угодно, катались и радовались. Мой папа с удовольствием ходил в школу и по всем предметам имел не просто «пять», а только «пять с плюсом». Он любил петь и рисовать, и это у него хорошо получалось.

Потом революция, хаос, произвол, террор бандитов... В их районе бесчинствовала банда под предводительством атамана Галаки. Они грабили, избивали, издевались и убивали в основном евреев. Наверное, потому что в папином доме брать было нечего, всю злость и агрессию бандиты обрушили на детей. Одну из сестер ударили по голове, перебили руку и ногу, оставив инвалидом на всю жизнь. После такого ужаса семья бежала в Чернигов. Там дедушка получил работу в хедере и квартиру на Пятницкой улице, недалеко от Пятницкой церкви. В доме не было никаких удобств, воду носили из реки Стрижень. В городе жизнь стала более разнообразной. Появились пионерские отряды, и папа с восторгом вступил в один из них вместе с Зиновием Иржавским, который в послевоенное время работал в областном управлении печати. Папа был очень активным: принимал участие в различных выступлениях и сборах, детских играх, плавал на спор с ровесниками – кто сколько раз переплывет Десну без отдыха (ему это удавалось дважды).

Пришло время, и бывшие пионеры стали комсомольцами. Жизнь была насыщенной: собрания, диспуты, выступления известных революционеров, поездки в Киев, чтобы послушать Л. Троцкого и революционеров, приехавших из-за границы. Среди них был один из папиных двоюродных братьев, живших в Америке, тоже Шляфер. Наверное, поэтому отец до последних дней интересовался политикой и не мог лечь

спать, не прослушав последние известия – и официальные, и «Голос Америки»... Ему нравилась такая бурная жизнь, и из-за этого он отверг предложение стать кантором в черниговской синагоге. Он любил петь, танцевать, и когда в 30-е годы в Чернигове появился еврейский любительский театр, папа стал одним из его актеров. Исполнял там разные роли, в том числе Тевье-молочника (в нашем семейном альбоме сохранилось фото).

Потом папа с некоторыми комсомольцами, как тогда говорили, из ячейки, по зову сердца и партии поехал на Донбасс поднимать угольную промышленность. Там они попали под обвал в шахте и вскоре вернулись домой.

Прошло время, папа влюбился и женился. Его избранницей была моя мама Роза Наумовна Прусс. У него был хороший вкус, так как мама была по-настоящему красива. В своем выборе он не ошибся, так как прожили они всю жизнь в любви и согласии. Мама жила им и для него.

Как только началась Великая Отечественная война, папу сразу призвали в армию, определили в разведроту, так как он немного знал немецкий язык. Мама осталась с моим братом Леней (1936–2014) и новорожденным Аркадием на руках. Они отправились в эвакуацию в г. Березовский Свердловской области с одним чемоданом летних вещей и пеленок для младенца, считая, что едут, как им сказали, на две недели, которые затянулись на два долгих года. Они жили на квартире, испытывая лишения во всем. Им было холодно, голодно и горько, продукты были очень дорогие. Ей пришлось сдавать кровь, чтобы прокормить детей. Мама устроилась работать на военный завод, который выпускал, как им велели говорить, «шайбочки и винтики». Хозяйка квартиры, по маминым словам, была добрая. Мама помогала ей по дому, а та, в свою очередь, подкармливала нашу семью. Младшенький все время болел. Лечить ребенка было нечем, и вскоре двухлетний мальчик умер...

Как только мама услышала по радио, что Чернигов освободили, сразу же приехала, хотя город еще бомбили время от времени. Железнодорожное полотно было разрушено, мост через Десну взорван, и поезда ходили только до с. Количевка. Вместе с Леней они проделали путь до города пешком. Их жилье по улице Кирова (напротив нынешней библиотеки имени В. Короленко) было цело, на двери висел огромный замок. Отчаяние придало ей сил, она сорвала замок и вошла в дом. Когда вернулись новые хозяева, они возмутились и вызвали милицию. Но маме некуда было идти, родители папы были расстреляны во время оккупационного режима, а мамыны – умерли еще до войны. Милиционеры проверили документы и разрешили ей остаться. Мама устроилась на работу в карточное бюро и отвоевывала свое имущество у новых хозяев. Это было возможно «по наводке» соседей, которые сообщали, где и у кого что находится. Мама ходила по указанным адресам и отбирала свое кровное.

На долю отца выпали тяжелые испытания, он участвовал в обороне Киева. Вспоминал, что вода в Днепре была красной от крови, многие бойцы не умели плавать, но желание выжить было настолько сильным, что они сумели удержаться на воде и добраться до берега. В первом же бою отец был ранен в ноги и вместе со своими однополчанами попал в окружение, а мама получила сообщение, что он пропал без вести. В 1961 году отец был награжден медалью «За оборону Киева». Как участника обороны столицы Украины в 1983 году его наградили медалью «В память 1500-летия Киева».

С сентября 1941 года по апрель 1945 года отец находился в плену на территории Германии. Поскольку документов у него не было, он представился как Шахов Александр Григорьевич, чтобы иметь больше шансов выжить. Однако среди однополчан оказались люди, нетерпимые к евреям, и они сообщили надзирателям настоящую фамилию отца. Как ни парадоксально, спасали его сами надзиратели, переводя из ка-

меры в камеру накануне расстрела евреев. Возможно, в этом сыграл свою роль характер отца, его житейская мудрость, природный ум. Один из немногих, он общался с ними на немецком языке, рисовал карандашом их портреты.

Сразу после освобождения из плена папа рассылал запросы во все инстанции, чтобы разыскать семью. Вскоре это удалось – мама получила весточку, что он жив. Ей приходили долгожданные нежные, полные любви и заботы письма (я нечаянно обнаружила их в юности и, конечно, прочла). Эти письма мама спасла даже во время пожара, когда наш дом в Чернигове по улице Гоголя, 4 горел. К сожалению, после переезда на новую квартиру письма пропали. Наверное, в период болезни мама сама их уничтожила.

Пришло время, когда долгожданный супруг возвратился домой. Пребывание в плену отразилось на состоянии здоровья – начались проблемы с сердцем, желудком. Папа стал работать кладовщиком на конфетной фабрике. Однако борьба с космополитизмом в 50-е годы коснулась и моего отца. Директора предприятия, которое в то время возглавлял Герой Советского Союза Н.И. Сморгков, даже вынуждали уволить сотрудников-евреев. Но он отстоял отца, заявив: «Пока Шляфер работает, я сплю спокойно».

Я с гордостью могу сказать, что мои родители никогда не стеснялись своего еврейства. Более того, папа высмеивал своих знакомых, которые после войны, в связи обстановкой в стране, поспешили отречься от своей национальности. Он рассказывал, что встретил Лифшица, который теперь уже был Кошкиным. «Новый русский» советовал, как стать русским или украинцем. Но папа только посмеялся и не соблазнился, он остался Шляфером. Жаль только, что мои родители не пытались меня научить родному языку. Тогда, очевидно, это было не очень принято. Со своими друзьями и между собой они редко говорили на идиш, лишь в том случае, когда хотели что-то скрыть от детей. Папа свободно писал по-еврейски.

Когда я уже была школьницей, он показывал мне тексты, написанные на идиш, и делал вид, что удивляется, почему я не могу их прочесть. В детстве меня всегда удивляло, как родители узнают о наших национальных праздниках и традициях. Как-то я не выдержала и спросила, сказав, что ни по радио, ни в газетах о них не сообщают. На что папа очень серьезно ответил: «Мне всегда звонит кто-нибудь из обкома партии». Я поверила и успокоилась. В дни наших праздников родители ходили в гости к друзьям, или они приходили к нам, поздравляли друг друга на родном языке. Мама считала необходимым приглашать и соседей евреев, приговаривая: «Пусть хоть сегодня поедят по-людски». Еще мне запомнилось, как мой брат привозил из Казани пластинки с еврейскими песнями. Мы все слушали с удовольствием, родители переводили мне тексты, и мама всегда плакала. Мне повезло, что у меня были такие замечательные папа, мама и брат Леня. Только жаль, что они уже ушли в другой мир, но пока я жива — они со мной, а когда умру — будем все вместе.

«Композитор на театрі» Ілля Сац

18 квітня (за старим стилем) 2015 року виповнилося 140 років від дня народження оригінального композитора та диригента кінця XIX – початку XX ст. Іллі Олександровича Саца. Його ім'я стало майже прозивним у театральному середовищі, а творчість – зразком для театального композитора, або, як казали раніше, «композитора на театре»¹.

Багатьом відомо, що саме у Чернігові минули дитячі роки Іллі Олександровича, де в будинку по вул. Петербурзькій (зараз – вул. Молодчого, 15) жила його родина.

У всіх енциклопедичних довідниках зазначається, що народився Ілля Олександрович у м. Чорнобиль Київської губернії. Але сестра Анна у своїх спогадах зазначила, що народився він у м. Радомисль Київської губернії (зараз – це м. Радомисль Житомирської області) у єврейській родині Альтера Меєровича Саца².

Родина Альтера Меєровича наприкінці 1880-х років переїхала до Чернігова, де він був приватним повіреним при Чернігівському окружному суді, а 1890 р. був обраний членом Чернігівської міської управи³. Крім Іллі, в родині Альтера Меєровича були дочки Анна, Соня, Маша, Саша та Женя й син Леонід⁴.

Як згадувала подруга дитинства Соні Сац Зінаїда Сенилова, «непутевий Ілюшка» завжди заважав їм грати у ляльки, вигадуючи собі у дівчачій грі «дочки-матері» роль «бога», який «подкручивал и закручивал фитиль (лампи – А. М.), объявлял утро, вечер, ночь, неистово махал одеялом, возвещая бури и ураганы, посылал на наших кукол болезни»⁵.

У Чернігові Ілля Сац навчався у чоловічій гімназії, але успіхами своїх батьків не радував: постійно залишався на

другий рік. Єдиний, хто хвалив Іллю, був учитель співів, який помітив надзвичайні музичні здібності хлопця. За спогадами сестри Анни, «Илюша гораздо чаще, чем в гимназии, бывал в городском саду, где играл духовой оркестр, знал партии каждого инструмента, особенно восхищался кларнетом и виолончелью»⁶.

Батько запросив для занять музикою з хлопчиком «опыт-ную» вчительку, яка своє завдання бачила в тому, щоб навчити його правильно тримати руки та пальці. Але хлопчик не в цьому бачив заняття музикою й тому постійно тікав з цих уроків. Врешті решт Іллю Саца 1890 року, у 15-річному віці, було виключено з гімназії. Тоді він самостійно відправився до Києва, де спочатку працював носильником і посильним.

За рік він склав іспит по класу віолончелі до Київського музичного училища, де потоваришував з відомими у майбутньому скрипалем А. А. Сулержицьким, композитором і диригентом Р. М. Глієром, який тоді навчався в Московській консерваторії й приїжджав до Києва на канікули. Батько, дізнавшись про успіхи сина, пробачає йому «помилки дитинства». За спогадами Анни Олександрівни Сац, родина переїжджає до Києва⁷. Але мешкали вони там, вірогідніше, лише під час навчання Іллі в музичному училищі, оскільки Альтер Меєрович залишався приватним повіреним, а на початку ХХ ст. саме на Чернігівщині він вступив у другий шлюб і мешкав зі своєю родиною.

Під час перебування в Києві родина Сац прийняла хрещення. Причини такого вчинку невідомі, але 18 червня 1893 р. Київське губернське правління, зокрема, повідомило Чернігівське губернське правління, що «мещанин г. Чернигова еврей Илья Алтеров Сац, 18 лет от роду, 24 мая 1893 г. в Киево-Софийском соборе просвещен с крещением и наречением Ильёю»⁸.

1896 року Ілля Олександрович з успіхом складає екзамен до Московської консерваторії, де паралельно із заняттями по класу віолончелі займався вивченням композиції⁹. Саме під

час навчання у Московській консерваторії він знайомиться зі сподвижником К. Станіславського та одним із засновником 1-ї студії МХТ, з якою буде пов'язана майбутня театральна творчість Іллі Саца.

Але знайомство зі Львом Толстим, ідеї якого були цілком притаманні Іллі Олександровичу, почуття співчуття змусили 24-річного юнака почати збір пожертв на користь потерпілих від голоду 1899 року на Волзі. Згодом Лев Толстой доручає йому кошти, зібрані разом з дружиною Софією Андріївною, й Ілля Олександрович кидає навчання й відправляється до Самарської, Симбірської та Казанської губерній Російської імперії, де організовує відкриті їдальні¹⁰.

Та повернувшись до Москви, він опиняється під пильним оком поліції, яка слідувала за ним за ««недопустимые речи» в голодных деревнях». Батько допомагає виїхати Іллі Олександровичу за кордон, де він зближується з революціонерами, але у той же час займався самоосвітою: вивчав іноземні мови. Під час перебування за кордоном він побував у Берліні та Відні, Парижі та Флоренції, Німці та Генуї, де ознайомився з пам'ятниками мистецтва¹¹.

А на півдні Франції, у невеличкому містечку Монпельє, сталася зустріч, яка змінила життя Іллі Саца. Саме тут він познайомився з Анною Михайлівною Щастною, дочкою генерала Михайла Івановича Щастного. Анна Щастна мала чудовий голос, але у Франції вона отримувала медичну освіту, а навчатися співу їздила до Італії. Ілля Олександрович закохався, мріяв освідчитися дівчині, але скрутне матеріальне становище змусило його 1900 року повернутися до Москви.

Поліція, якій стало відомо про стосунки Іллі Саца з революціонерами-емігрантами, проводила обшуки на квартирі Іллі Олександровича, й він вирішив «випередити» події й не чекати арешту та заслання до Сибіру – він сам відправився туди з невеликою кількістю грошей, щоденниками та віолончеллю у руках¹².

З цього моменту починаються загадки в його біографії. У спогадах сестри Анни, дочки Наталії зазначається, що Ілля Олександрович тяжко захворів у Іркутську, але весь час писав до Анни Щастної в Монпельє, навіть не сподіваючись, що генеральська дочка наважиться зв'язати своє життя з «неблагонадійним» жебраком. Та молода дівчина усе кинула й приїхала до коханої людини, ставши дружиною та другом Іллі Саца на все життя¹³. В усіх енциклопедичних виданнях та спогадах зазначається, що саме в Іркутську 14 серпня 1903 року (за старим стилем) народилася старша дочка Іллі Олександровича та Анни Михайлівни – Наталія, яка стала відомим режисером, засновником дитячого театру. А ось сестра Іллі Олександровича Анна зазначала, що Наталія народилася восени 1903 року¹⁴. Також у своїх спогадах Наталія Іллівна писала, що вже після її народження батьки повінчалися¹⁵.

Але нещодавно у метричній книзі Преображенської церкви м-ка Носівки Ніжинського повіту Чернігівської губернії був виявлений актовий запис № 19 від 17 серпня 1903 р. (за старим стилем) про одруження купецького сина Іллі Олександровича Саца, 28 років, православного, першим шлюбом, та дворянки Анни Михайлівни Щастної, 25 років, православної, першим шлюбом¹⁶. Без сумніву, йдеться саме про наших героїв, але як це все можна пояснити? Можливо, сталося це вже під час повернення родини Саців з Іркутська до Москви, коли Ілля Олександрович та Анна Михайлівна вирішили офіційно оформити свої стосунки. Цю загадку ще належить розкрити дослідникам життя та творчості Іллі Саца. Зазначимо, що генерал Щастний, який хоч і походив з українських селян, але не тільки не благословив шлюб своєї доньки, але й прокляв її, лишивши посагу: «Не для того прожил таку довгу жизнь, чтобы отдать любимую дочку еврею, да еще, как слышно, по матери с цыганской кровью»¹⁷.

Як би там не було, але 1904 року родина оселилася в Москві, де 1905 року народилася молодша донька – Ніна, яка

прожила коротке життя (померла вона 1924 року), але була досить цікавою поетесою.

1906 року Сац став завідуючим музичною частиною та диригентом МХТ, написав музику до спектаклів К. Станіславського, В. Мейєрхольда, М. Єврейнова, В. Немировича-Данченка, К. Марджанішвілі, Е. Крега та інших. Найбільш відомим твором композитора стала музика до спектаклю «Синя птиця» за п'єсою Метерлінка. Викликав захват серед літераторів-модерністів і його балет «Козлоногие».

Як усі талановиті особистості, Ілля Сац був різнобічно обдарованою людиною: у різний час він публікувався у газетах і журналах як музичний критик і фейлетоніст¹⁸.

Ілля Олександрович мріяв і про зібрання народних музичних творів, про великі етнографічні концерти, про театралізовану музику на основі народного мистецтва. Саме за його ініціативи 1909 року в Москві було створене товариство «Музика народу», яке ставило собі за мету організацію зборів, лекцій, спектаклів, концертів, бесід та читань задля популяризації поглядів товариства, видання та розповсюдження творів усіх народів, відкриття музичних класів¹⁹. На жаль, це починання не отримало свого розвитку.

Але намагання пізнати народну музику спонукало Іллю Олександровича кожного року їздити по глухих кутках країни у пошуках талантів та для запису народних пісень. Не забував Ілля Олександрович і Україну, з якою пов'язані були його дитячі роки. Так, влітку 1910 року Ілля Сац зупинився у Чернігові, звідки їздив по найближчих селах і записував пісні лірників, обрядові, колискові, танцювальні пісні²⁰.

Ілля Сац вважається одним із основоположників єврейської етнографії в Російській імперії – єврейські народні пісні, зібрані в поїздках, були використані ним у музикальному супроводі спектаклю «Miserere» за п'єсою С. Юшкевича та в інших музичних творах.

У 1911–1912 роках творчість Іллі Саца стала популяр-

ною навіть за кордоном. Відомий німецький режисер Макс Рейнгардт запросив композитора до Берліна для написання музики до «Макбета» та «Бурі» Шекспіра. Також він отримав запрошення від Художнього театру Мюнхена та від театру в Парижі. Але безглузда смерть обірвала його життя: захворівши на нефрит, Ілля Олександрович пройшов курс лікування, але інший лікар, не знаючи про це, приписав інші ліки, які виявилися не сумісними з попередніми²¹.

11 жовтня 1912 року (за старим стилем) Ілля Олександрович Сац помер і був похований у Москві на Новодівочому цвинтарі.

На честь 37-річного композитора, що передчасно помер, та на користь його родини 28 листопада у Московському художньому театрі був організований концерт його пам'яті, в якому прозвучали твори Іллі Саца. У концерті взяли участь артисти МХТ, оркестр С. Кусовицького та хор театру під управлінням С. Рахманінова, І. Москвін, Є. Богословський, О. Вишневецький та інші; як артист виступив навіть К. Станіславський²².

1. Панова Ж. В. Илья Сац – композитор на театре (Художник в зеркале «Серебряного века»): автореф. дис. кандидата искусствоведения. – Москва, 1994. – 24 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/ilya-sats-kompozitor-na-teatre-khudozhnik-v-zerkale-serebryanogo-veka#ixzz3indSR6Q6>

2. Сац А. Основные штрихи биографии Ильи Александровича Саца // Илья Сац: Из записных книжек. Воспоминания современников. – М., 1968. – С. 11.

3. Календарь Черниговской губернии на 1890 год. – Чернигов, 1889. – С. 268.

4. Сац А. Указ. соч. – С. 11.

5. Сенилова З. Подруге детства // Илья Сац: Из записных книжек. Воспоминания современников. – М., 1968. – С. 62.

6. Сац А. Указ. соч. – С. 11.

7. Там само. – С. 12.

8. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. 127, оп. 21, спр. 1113, арк. 2 – 2 зв.
9. Глиер Р. Пути музыканта // Илья Сац: Из записных книжек. Воспоминания современников. – М., 1968. – С. 100.
10. Глиер Р. Указ. соч. – С. 101; Сац А. Указ. соч. – С. 13.
11. Сац А. Указ. соч. – С. 13.
12. Сац А. Указ. соч. – С. 13; Сац Н. Новеллы моей жизни. – Т. 1. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1984. – С. 9.
13. Сац А. Указ. соч. – С. 14.
14. Там само. – С. 15.
15. Сац Н. Указ. соч. – С. 12.
16. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, спр. 849, арк. 174 зв.
17. Сац А. Указ. соч. – С. 14.
18. Штенгельмейер В. Народные песни, записанные И. А. Сацем на Украине // Илья Сац: Из записных книжек. Воспоминания современников. – М., 1968. – С. 107.
19. Там само. – С. 109–111.
20. Там само. – С. 113–117.
21. Илья Сац: Из записных книжек. Воспоминания современников. – М., 1968. – С. 199.
22. Сенилова З. Указ. соч. – С. 66 – 69.

Єврейські кладовища Чернігівщини на картографічних матеріалах ХІХ ст. (до постановки питання)

Загальновідомо, що будь-яка спільнота залишає по собі слід в історії завдяки своїй культурі, яка є етновизначальним фактором. Одним з таких яскравих факторів довгий час залишалися поховальні пам'ятки. На жаль, в століття повальної глобалізації ці етнічні фактори майже знівелювалися.

В ХІХ ст. життя єврейського населення Російської імперії регламентувалося різноманітними законодавчими актами, які зокрема регулювали і поховання небіжчиків ¹.

На території Чернігівщини, згідно з описами середини – другої половини ХІХ ст., проживало близько 36,5 тис. людей, що сповідували іудаїзм, з них тільки 2,5 тис. займалися землеробством, інші проживали в містах та містечках ². За цими ж описами можна простежити місця їх найбільшої концентрації. Наприклад, у 1864 р. в Чернігівському повіті проживало 5,07 тис. євреїв, в Борзнянському повіті – 1,05 тис., Козелецькому – 1,2 тис., Городнянському – 1,6 тис., Сосницькому – 2 тис. та ін ³. Також за описом 1866 р. по містам та містечкам Чернігівської губернії були єврейські молитовні школи:

Чернігів – 3;

Березна – 1;

Борзна – 1;

Городня – 1;

Козелець – 2;

Остер – 1;

Сосниця – 2 ⁴.

Отже, єврейське населення в повітових містечках Чернігівщини було досить чисельним та мало залишити по собі значний слід.

Наведені описи хронологічно співпадають з одним досить цікавим зображальним джерелом другої половини XIX ст. – трьохверстовими картами Європейської частини Російської імперії. Ці карти часто називають «трьохверстовками Шуберта» – на честь Федора Федоровича Шуберта, видатного картографа та геодезиста, директора Військово-топографічного та гідрографічного депо⁵. Ці карти, загалом, відображають ситуацію в губерніях станом з 1850-х до 1890-х рр., є досить точними та мають складну систему умовних позначень, серед яких є і позначення різноманітних некрополів. Так, зокрема тут можна знайти «христианские», «магометанские» і «еврейские» кладовища.

На жаль, більшість єврейських кладовищ XIX ст. не збереглися до нашого часу в силу різноманітних обставин. Тож їхня локалізація на сучасній мапі має важливе значення для розуміння розвитку урбаністичних центрів Чернігівщини XIX ст.

Отже, слід розглянути деякі населені пункти, що мали свої молитовні будинки та школи (перераховані вище). Виходить, що в середньому на одну молитовну школу в 1866 р. припадало близько 1100 – 1300 чоловік єврейського населення. Тож і цвинтарі у цих общин мали бути значними за розмірами та знайти своє відображення на картографічних матеріалах, зокрема й «Трьохверстовці Шуберта»:

Чернігів. Знаходиться на листі № XX – 9 (рис. 1)

Цвинтар з написом «Евр. Кл.» знаходиться на північно-західній околиці міста, над дорогою на Любеч. На сьогодні тут існує «Старе єврейське кладовище».

Березна. Знаходиться на листі № XX – 10

Цвинтар з написом «Ев. Кл.» знаходиться на південний схід від містечка. На початку XX ст. до місця, де було кладовище, розповсюдилася міська забудова. Тож місце, де було кладовище, частково знаходиться підгородами жителів Березни.

Борзна. Знаходиться на листі № XX – 10.

Цвинтар з написом «*Ев. Кл.*» знаходиться на північно-західній околиці містечка, над об'їзною дорогою. На сьогодні на цьому місці розташовані частково городи жителів Борзни, а частково пустка.

Городня. Знаходиться на листі № XIX – 10.

Цвинтар з написом «*Ев. Кл.*» знаходився на південь від Городні, ближче до села «*Хриповка*», на північній його околиці, майже на березі річки.

Козелець. Знаходиться на листі № XXI – 9.

Цвинтар з написом «*Евр. Кл.*» знаходиться на північний захід від містечка. Єврейське кладовище було розташовано біля приміського поселення з назвою «*Кривицки*», на північ від останнього, поряд з дорогою на Київ. На сьогодні ця територія знаходиться частково під приватною забудовою, частково біля дороги «Київ – Чернігів».

Остер. Знаходиться на листі № XXI – 9.

Цвинтар з написом «*Евр. Кл.*» знаходиться на південній околиці Остра. Поряд з ним розташовувалося і християнське кладовище. На сьогодні більша частина території знаходиться під приватною забудовою.

Сосниця. Знаходиться на листі № XX – 11 (рис. 2).

Цвинтар з написом «*Евр. Кл.*» знаходиться на північно-західній околиці містечка, понад дорогою на Чернігів. Сьогодні на цьому місці знаходяться городи жителів Сосниці та сінокоси.

Отже, в усіх випадках єврейські некрополі знаходилися на окраїнах містечок, понад дорогами. Тільки в двох випадках, у Чернігові та Острі, єврейські кладовища знаходилися поряд з християнськими. Вірогідно, це було спричинено топографією місцевості або ж якимось іншими, не відомими нам сьогодні причинами. Лише один цвинтар, що зображений на трьохверстовках, зберігся до нашого часу (в Чернігові). Імовірно, це спричинено тим, що тут поховання небіжчиків три-

вали майже до кінця 1970-х рр. В інших випадках цвинтарі не збереглися, часто на земній поверхні не помітно навіть слідів старих поховань.

Тож, можна зробити висновок, що вивчення топографії єврейських цвинтарів Чернігівщині знаходиться лише на початковій стадії. Однак, наявний пласт картографічних джерел з даної проблематики дозволяє займатися цією тематикою більш ґрунтовно, оскільки вивчення історії розвитку українських середньовічних та модерних міст без вивчення некрополів неможливе.

1. Бойченко С. Етно-конфесійна специфіка некрополю Чернігова ХІХ – поч. ХХ ст. // Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали ІХ Міжнародного наукового семінару. – Чернігів, 2014. – С. 21–34.

2. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые центральным статистическим комитетом министерства внутренних дел. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1866. – С. XXXII – XXXIII

3. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 134.

4. Списки населенных мест Российской империи... – С. 1–2.

5. Новокшанова З.К. Фёдор Фёдорович Шуберт – военный геодезист (1789–1865 гг.). – М.:, 1958. – 80 С.

Сменившие веру

Переход в христианство всегда рассматривался ортодоксальной еврейской традицией как страшное преступление, которое нельзя было оправдать даже желанием спасти жизнь.

С точки зрения Галахи (еврейский религиозный закон), переход еврея в иную веру в сущности невозможен: «Еврей, даже согрешив, остается евреем» (Санх. 44а). Нахманид объясняет это тем, что Завет между Богом и Израилем заключен «не с вами только одними... но и с теми, которых нет с нами сегодня» (Втор. 29:14–15). Для рожденного евреем иудаизм не предмет выбора, равно как и для прозелита после того, как он уже обращен в еврейство. Поэтому, даже если еврей прошел церемонию вступления в иную религию и заявил о своем отказе от еврейской веры, с точки зрения еврейского религиозного закона он продолжает оставаться евреем, хотя и считается грешником.

Тем не менее, Галаха проводит различие между грехом отступничества и всеми прочими грехами. В галахической литературе отступник называется *мумар* (буквально «сменивший веру»), *мешуммад* (буквально «выкрест»), *атикорос* («еретик») и т. п. При переходе еврея в другую веру семья отступника совершала по нему траурные обряды, как по покойнику¹. Издревле слово «выкрест» часто несло в себе презрительно-надменный смысл и не в еврейской среде. И тем не менее выкресты заводили семьи, рожали детей, которые, в свою очередь, тоже женились... И крещёные евреи и их потомки трудились не за страх, а за совесть в странах, которые их презирали и при первом удобном случае напоминали им об их месте в обществе...

К стыду современного украинского общества, и в насто-

ящее время поиск еврейских корней у оппонентов активно используется противоборствующими сторонами в политической, экономической и др. войнах. В абсолютном большинстве случаев в еврейском происхождении «подозревают» людей, которые ничего общего с еврейством не имеют. Кто-то удачно подметил: «Сегодня в Украине если вы хотите узнать, кто еврейского происхождения, нужно объявить выборы».

Тема евреев, сменивших веру, интересовала меня давно, и подмеченное с огорчением в предыдущем абзаце настоящего доклада только подтолкнуло меня обратиться к ней уже сегодня.

В Государственном архиве Черниговской области хранится много документов, касающихся вышеуказанной темы.

«Дело по отношению Черниговской Духовной Консistorии о воспрепятствовании общества Нежинских евреев к принятию Христианства жителю г. Нежин еврею Лейбе Агроновичу». Дело это, начатое 3 марта 1864 г., а законченное 5 декабря 1865 г., исключительно интересное. Приведём письмо Духовной Консistorии в Черниговское губернское правление от 24 марта 1894 г.:

«Слушали рапорт Благочинного 2-го Округа Нежинского уезда священника Петра Огиевского от 21 ноября 1863 г. за №332, который донёс, что указанной консисторией предписано Ему еврею Лейбу Аграновича изучив догматы Православной веры и необходимыми молитвами совершить над ним Св. Крещение. За получением такого указа он обратился к полицмейстеру г. Нежина Г. Богдановскому узнать, где прописанный еврей Агронович проживает, но на справке оказалось, что об-во Нежинских евреев, узнав об искренности желания Агроновича принять Христианскую Веру, взяло его под арест и насильно заставило его поступить в военную службу и более месяца уже протекло, как сдало его в рекруты в г. Чернигов, где он и ныне находится»².

Буквально через 10 дней, 4 апреля, в Журнале губернского

присутствия читаем: «Слушали Рапорт Черниговской Духовной Консисории от 24.03.1864. Приказали: Нежинскому Полицейскому произвести расследование о лицах, воспрепятствовавших в противность 102. ст X т. Устава, и пресечь их попытки еврею Л. Агроновичу принять православную веру и удостоверение это отослать к Судебному следованию для производства по нему следствия и донести по нему Правлению. Из сообщения Консисории видно, что Агранович сдан в рекруты в Чернигов и ныне здесь находится... сообщите Командиру Черниговского Батальона Внутренней Службы с тем, что если Агранович подтвердит своё намерение о принятии в настоящее время Православной веры и изъявит при этом своё желание, то сделать бы со своей стороны законное распоряжение»³.

А далее следует интереснейшая переписка. Командир Черниговского Батальона Внутренней Службы 17 июля 1864 г. докладывает, что Л. Агранович 23 мая 1863 г. отправлен в Каменец-Подольский Батальон Внутренней Службы. Из письма Каменец-Подольского комбата от 15 августа 1864 г. узнаем о том, что Лейба Агронович 20 апреля 1864 г. «выключен из сего батальона»⁴. И наконец, «пропажа» находится проходящим службу в Киевском Губернском батальоне. Из письма командира этого батальона в Управление Киевского Губернского воинского начальника от 30 сент. 1864 г.: «Агранович состоит на службе неспособных 1 статьи». Киевский Губернский воинский начальник 6 октября 1864 г. отправляет всю эту переписку в Черниговское Губернское Правление и докладывает: «Помянутый здесь рядовой Лейба Агранович 15 сентября сего 1864 года выключен в кратковременный 6-ти месячный отпуск в Черниговской губернии в городе Стародубе»⁵.

Следующий документ, ставящий точку в данном деле, приведём полностью.

«В Черниговское Губернское Правление
от Нежинского Городского Полицейского Управления.

Рапорт

Во исполнение указа Губернского Правления от 16 ноября 1864 г. за № 13605 в Стародубское Полицейское Управление последовавшего Городское (Нежинское) Полицейское Управление имею честь донести, что еврей Лейба Агранович, находящийся на службе рядового в Нежинской уездной команде, принял православную веру 13 декабря 1864 г. и во святом крещении назван Николаем, по крёстному отцу Васильевым, крещение же Аграновича совершено в Нежинской соборной церкви. 16 июня 1865 г.»⁶.

Документы, которые я заказал по данной теме, датируются, начиная с 1863 года и до конца 1890-х годов. Почему заказал именно этот период? А потому, что мой дедушка, по отцу, был 1862 года рождения, а дедушка и бабушка по материнской линии рождения 1880-х годов. То есть мы с полной уверенностью можем утверждать, что сегодня среди нас живут внуки и правнуки тех евреев, кто в те годы сменил веру, и о своём еврейском происхождении даже и не догадываются.

Следующее дело «О принятии православия из евреев мальчика наречённом именем «Сергий» рождённом от Ципы Фейгиной»:

«В.П.И. (Ведомство Православного Исповедания).

Черниговская Духовная Консистория.

В Черниговское Губернское Правление

6 февраля 1892 г.

№2067

Черниговская Духовная Консистория имеет честь уведомить Губернское Правление, что священником с. Голубовки, Суражского уезда, Фёдором Лапчинским 20 марта 1891 г. окрещён еврей мальчик с наречением при крещении именем

«Сергий», рождённый от еврейки мещанки г. Новозыбкова Ципы Ицковой Фейгиной, и священником с. Краснович того же уезда Григорием Покровским 1-го января сего года окрещён еврей мальчик с наречением при крещении именем «Василий», рождённый от еврейки мещанки Хаи Онисимовой Семиховичевой. При чём присовокупляется, что документов о принадлежности к сословию новопосвящённых Св. Крещением в Консистерии не имеется»⁷. «Принявшие православие еврейские мальчики 1891 года рождения»⁸.

В рапорте Суражского уездного исправника от 4 авг. 1892 г. в Черниговское Губернское Правление отмечается: «мальчики находятся в живых на попечении: Сергей у крестьянина с. Голубовка Давида Маршаки, а Василий на станции «Угнечь» у Ивана Шелепина. Матери их крещения не приняли»⁹.

Далее следует распоряжение вице-губернатора в МВД Черниговского Губернского Правления: «Суражскому Уездному Полицмейстеру обязать крестьян, усыновивших мальчиков, приписать их к одному из податных сословий в срок установленный и о чём после отослать донесение...»¹⁰.

В документах нет сведений об отцах крещёных мальчиков, и есть некоторое разночтения в их настоящем статусе: «на попечении» или «усыновлены»? Один из последних подшитых в этом деле документов расставляет все точки над «і».

«1895 год. Октябрь 29 дня.

Расписка

Я, нижеподписавшийся, дал эту расписку Господину Приставу 1-го стана Суражского уезда, в удостоверении того, что мне объявлено предписание Черниговского Губернского Правления от 19 сент. сего года за № 4832 о том, что я обязан принятого на воспитание незаконнорожденного мальчика Сергия, рождённого еврейкой мещанкою г. Новозыбкова, Ципою Ицковой Фейгиной, приписать к податному сословию в

срок уст. 522 ст. п. 3. т. IX зак. о сост. изд. 1876 г., при этом заявляю, что принятого мною мальчика Сергия я желаю усыновить, о чём и ходатайствую пред Черниговской казённой палатой, в том и расписываюсь. Крестьянин села Голубовки Давид Маршака, а за его неграмотного расписался (неразборчиво)». В деле подшита и аналогичная расписка крестьянина Ивана Шелепина¹¹.

Следующее дело начато 1 августа 1890 г. и закончено 6 сентября 1897 г. Дело на 90 (!) листах и касается пяти персоналий. Черниговская Духовная Консисто́рия сообщает Черниговскому Губернскому Правлению что, на основании статьи Закона

1. Настоятелем Соборной Успенской Церкви г. Мглина протоиреем Гр. Крещановским 3 июня с.г. присоединена к Св. Церкви через крещение мещанка девица еврейка Ново-зыбковского уезда, с. Нового Места, Хайка Иосифовна Аспина с наречением ей православного имени «Мария».

2. Священником церкви с. Хриповка, Городнянского уезда Николаем Главинским 26 апреля с.г. окрещён еврей мещанин Ковенской губернии, Шавельского уезда, Новожагорского общества, Яков Менделев Иофе, с наречением православного имени «Иаков».

3. Священник Преображенской церкви г. Почепа, Мглинского уезда Иоанном Кочановским 8 июня с.г. окрещена еврейка мещанка м. Почепа, Мглинского уезда, Хана Симонова Аршанская с наречением православного имени «Ольга».

4. Священником Троицкой церкви села Ловени, Городнянского Уезда Гр. Улезко 5 июня с.г. посвящена Св. Крещением мещанка Могилёвской губернии, Чаусовского уезда, проживающая в селе Ловинь, Городнянского уезда еврейка Рохля-Лея Янкелева Зильберман с наречением православного имени «Наталия».

5. Священником Вознесенской церкви города Конотопа

(имя неясно) 24 июня с.г. окрещена еврейка дочь солдата Хая-Доба Пейсахова Парицкая, а по мужу Обручёва, с наречением православного имени «Мария»¹².

Обращает внимание, что четыре человека из этого списка окрещены в разных населённых пунктах губернии в июне 1890 г. (3,5,8 и 24 числа) и что четыре из пяти новообращённых – женщины. На имеющихся в нашем распоряжении документах этого дела можно проследить причины, по которым его фигуранты решили изменить веру.

Вообще, из обширной переписки государственных структур мы видим, что особое внимание властей уделялось выяснению того, к какому сословию принадлежит новообращённый. В частности, в письме Городнянского Уездного Управления в Черниговское Губернское Правление сообщается: «Выкрестка Рохля Зильберман, до принятия православия принадлежала к обществу мещан г. Чаус, Могилёвской губернии»¹³.

К этому сословию принадлежали практически все новообращённые. Мещанство (польск. *mieszczanin* – горожанин) – в Российской империи до 1917 года – сословие, низший разряд городских обывателей. Мещане относились к податным сословиям, несли рекрутскую и податную повинность, могли подвергаться телесным наказаниям. Кроме того, податные сословия были ограничены в свободе передвижения¹⁴.

В деле Рохли (Натальи) Зильберман городнянский уездный полицмейстер сообщает в Черниговское Губернское Правление: «Имею честь донести, что выкрестка Наталия Зильберман вышла замуж за проживающего в м. Ловель сего уезда казённого крестьянина Болховского уезда Орловской губернии Даниила Алексеева Мороза. Брак её совершён священником Свято-Троицкой церкви м. Ловель: поэтому и в принятии её к обществу не имеется надобности»¹⁵.

Ещё одно пояснение: при принятии евреями православия они, согласно законов империи, выводились из общества

мещан-евреев и должны были избрать себе другое податное сословие или быть принятыми в общество мещан-христиан. Как видим, Рохля Зильберман, выйдя замуж за крестьянина, автоматически выбывала из сословия городских обывателей (мещан).

Приведенный ниже документ указывает на то, что дело обращения евреев в христианство было поставлено на поток. Практически все документы, которые подшиты в делах, написаны чернилами на типографских бланках. Этот же полностью отпечатан типографским способом и требовал только вписать от руки чернилами Ф.И.О того, кого он касается:

«МВД
Черниговское Губернское Правление
Городнянское Полицейское Управление
ОБЪЯВЛЕНИЕ
Для вручения
Наталии Зильберман
Живущей в с. Ловень
22 августа 1890 г.
№ 3348

На основ. 188 ст. II т. ч. I изд. 1876 г. от Черниговского Губернского Правления объявляется выкрещённой из евреев *Наталье Зильберман*, что на основании 406 ст. V. т. о податках продолжения 1876 г. *она обязана* избрать род жизни в девятимесячный срок, считая со времени вручения этого объявления, т.е. приписаться к одному из податных обществ, согласно 953 и 864 ст. IX т. Зак. о сост. изд. 1876 г. в противном случае с *иею*

поступлено будет как с праздношатающеюся»¹⁶.

Следующее дело начинается рапортом Приставу 3 Конопского стана

От Конотопского волостного правления 17 окт. 1890 г. о том, «что рядовой 26 пехотного Могилёвского полка Никита Андреев Обручъ, житель хутора Сарновщины, принадлежит к обществу государственных крестьян г. Конотопа. Относительно же истребования свидетельства о бракосочетании его с выкрестившеюся еврейкою Мариною Порицкой сообщено священнику Вознесенской церкви г. Конотопа, о присылке которого и будет по получении представлено особым рапортом Вашему Высокоблагородию, так как лично Обручъ такового свидетельства не представил»¹⁷. В дополнение к Рапорту от 17 окт. 1890 г. было предоставлено «метрическую справку священника Вознесенской церкви г. Конотопа от 19 окт. №82 о бракосочетании с запасным рядовым Никита Андреев Обручем нововыкрещенной Марии Парицкой»¹⁸.

Ещё один фигурант этого дела – принявшая православие Ольга Аршанская – вступила в брак с крестьянином Лебединским и что она исключена из общества мещан г. Мглина¹⁹.

Переполюх в губернских государственных структурах наделала Хайка Иосифовна Аспина. Обширная переписка между Мглинским, Новозыбковским полицейскими управлениями, Казённой Палатою и Губернским Правлением в течение трёх месяцев касалась поиска Аспиной, чтобы узнать, к какому обществу мещан она принадлежит, и вручить ей Объявление. И, наконец, через 3 месяца следует Рапорт Новозыбковского Уездного Полицейского Управления в Губернское правление, который сообщает, что «Аспина вышла в замужество за солдата Михаила Коломойцева, с которым в настоящее время проживает в Москве»²⁰.

Как видим, побудительным мотивом перехода в православие у всех четырёх женщин стало желание выйти замуж. Но почему вопрос решался только таким способом, а не, например, переходом жениха в иудаизм? Этот вопрос требует объяснения.

Не иметь никакой веры в Российской империи запреща-

лось. Браки признавались только религиозные, а переходы из одной веры в другую были законодательно ограничены. В частности, вплоть до 1905 года выход из православия в Российской империи считался уголовным преступлением. А «сворачивание из православия» каралось каторгой до 10 лет!

Еще одно дело касается принявшего православие рядового 143 Дорогобужского полка, мглинского еврея Менделя Израилева Улевича. «Призван еврей из мещан Мендель Израилев Улевич в военную службу по призыву 1888 года и 19 июля 1895 г. присоединён к православию и наречён при Святом Крещении Михаилом по крёстному отцу Николаевым Смирновым, о чём Орловское Губернское Правление имеет честь уведомить Черниговское Губернское Правление»²¹. А потом, согласно документам, уже как запасной рядовой Смирнов (Улевич) «ходатайствует о принятии его к постоянному народонаселению города Бендина Петраковской губернии» и Петраковское Губернское Правление направляет письмо в Чернигов: «Ввиду этого (прошения) Петраковское Губернское Правление просит уведомить, не встречается ли со стороны Черниговского Губернского Правления каких-либо препятствий к удовлетворению ходатайства просителя». «Препятствий не имеется», – получен ответ²². И вот с 1898 года живёт себе в уездном городе Бендин Петраковской губернии, что на реке Черной Пржемше, в 39,5 милях от Варшавы (тогда эта территория входила в состав Российской Империи) и в 1331 верстах от С.-Петербурга запасной русский солдат Михаил Николаевич Смирнов, в «девичестве» – Мендель Израилевич Улевич. И кто из его потомков сегодня знает, что еврейская кровь течёт в их жилах?

Следующий документ касается так же региона Варшавы.

«Дело о крещении по англиканскому обряду еврея Моисея Лейзерова Нежинского, в наречении при крещении Моррисом».

«МВД
Варшавская
Евангелическо-Аусбургская
Консистория
23 февраля 1894 г.

В Черниговское Губернское Правление

На основании ВЫСОЧАЙШЕ утверждённых 29 ноября 1875 г. правил для деятельности Миссионеров Лондонского общества обращения евреев в Христианство в здешнем краю Миссионер означенного общества Пастырь Эллис окрестил в Варшаве, по обряду англиканской церкви наименованного в прилагаемом списке еврея, а потому Варшавская Евангелическо-Аусбургская Консистория, препровождая при сём означенный список, имеет честь просить Губернское Правление предписать кому следует, дабы в метрических книгах на память акта о рождении поименованного в списке еврея сделана была формальная отметка о времени совершения над ним крещения и об имени, которым он наречён при Св. Крещении, а равно дабы выдать означенному лицу свидетельство о рождении, таковое выдаваемо было не иначе, как с отметкой о крещении.

Вице-президент

Генерал Супер-интендант Епископ /   /»

«Именной список крещённого по англиканскому обряду еврея

Имя и фамилия при крещении

Моисей Лейзер Нежинский

Город и когда он родился

Мглин, 18 мая 1855 г.

Имя и фамилия отца крещённого
и его состояние

Берков Нежинский, торговец

Имя матери крещённого, и какая
она урождённая

Ривка Волков

Когда крещён обрядом крещения

3 ноября 1893 г.

Имя данное при крещении

Моррис

Где крещённый или его отец приписан

г. Мглин

Настоящее место жительства Крещённого

Москва

Кем совершён обряд крещения

Пастором Эллисом, англиканским

Миссионером. Варшава

Имя и фамилия свидетелей и восприемников

и их состояние

Людовик Сандор, пастырь, и

Александр Сандор, кожевник»²³.

В рапорте Мглинского мещанского старосты от 26 июня 1894 г. в Черниговское Губернское Правление отмечается: «Честь имею донести, что еврей Берка Нежинский поступил из мещан евреев г. Мглина в рекруты в 1854 г., а по отставке причислен в число мещан города Путивль Курской Губернии; а ныне по частным сведениям, мне известным, состоит в числе купцов города Москва; сын его Моисей Лейзер Нежинский состоит зачисленным в числе мещан города Мглина»²⁴. Последний документ в деле Нежинского – сообщение Черниговской Казённой Палаты в Черниговское Губернское Правление «об исключении из общества мглинских мещан евреев Моисея Лейзера Беркина Нежинского. За принятия им христианства сделано соответствующее распоряжение»²⁵.

Вообще, законы в империи соблюдались довольно строго, о чём свидетельствует дело «О крещении малолетних сыно-

вей умершей еврейки Кардашевской». Дело на трёх листах начато 20 сентября 1895 г. и окончено всего через три месяца – 18 декабря 1895 г.

МВД Черниговского Губернского Правления 30 сентября 1895 г. в соответствии с отношением Курской Духовной Консистории от 20 сентября 1895 г. за № 9517 приказывает: «Дать знать Глуховскому уездному исправнику и предписать ему принять меры, чтобы мещанка еврейка Рися Кардашевич ни под каким предлогом не наносила бы оскорбление и не притесняла бы сыновей своих Ноаха и Залмана за желание их принять православие, и о последующем донести в правление»²⁶.

В отношении указывалось: «Вдова мещанина города Глухова Черниговской губернии, еврейка Рися Мовшова Кардашевич, как видно из донесения настоятеля Глинской Богородицкой пустыни, Путивльского уезда игумена Исаяи, неоднократно приходила в обитель и заявляла о своём решении принять православие; в мае же месяце сего года она, Кардашевич со своими детьми перешла в монастырь. С прибытием в обитель Рися Кардашевич была помещена в отдельном номере гостиницы, сыновья ея Самоил, 12 лет, Ноах 10 лет, и Залман 8 лет помещены отдельно, но днём приходили к матери и вместе изучали молитвы и христианское вероучение. Через некоторое время старший сын перешёл к матери; 10-го же июня, когда все документы были выхлопотаны и оставалось только совершить святое Крещение, под предлогом желания креститься в монастырь пришла сестра Кардашевич и стала уговаривать её не принимать православие. Под влиянием сестры Рися поколебалась в своём желании и в таком же духе действовала на сыновей, но младшие два сына отказались следовать за нею, твёрдо желая принять православие. А на другой день Рися с сестрою и сыном Самоилом тайно ушли из обители.

Затем в следствие прошения Риси Кардашевич о возврате

ей детей и согласно определению Епархиального начальства, предписано означенному настоятелю Глинской пустыни немедленно препроводить Рису Кардашевич находящихся в пустели детей её Ноаха и Залмана, если она не изъявит письменного согласия на крещение их; о каковом распоряжении вместе с сим сообщено ей, Кардашевич, через Глуховское Уездное Полицейское Управление, о чём Курская Духовная Консистория имеет честь сообщить Черниговскому Губернскому Правлению, для ограждения детей Рисы Кардашевич от притеснений матери за желание их принять православие»²⁷. Как видим, по законам Российской империи крестить несовершеннолетних детей без разрешения матери запрещалось.

А закончилась эта история, к сожалению, трагически... В рапорте Глуховского уездного исправника сообщалось: «Имею честь почтительнейше донести Губернскому Правлению на предписание от 2-го октября с.г. за № 4947, что мещанка Рися Кардашевич умерла от тифа 18-го сего ноября в г. Глухове в больнице Св. Ефросинии, а малолетние сыновья её Ноах и Залман, желающие принять православие, находятся в Курской губернии под охраной полиции по распоряжению Господина Курского губернатора впредь до распоряжения Святейшим Синодом ходатайства Курского Архипастыря окрестить их»²⁸.

Как видим, вдова Рися Кардашевич, несмотря на попытку перехода в православие (возможно, это было обусловлено тяжёлыми жизненными обстоятельствами), оказалась верной вере своих предков. Но не все были такими праведниками.

Следующее «Дело о прошении принявшего православие из евреев Михаила Михайлова Сорогородского о выдаче ему пособия на первоначальное обзаведение».

В прошении Его Высокопревосходительству

Господину Губернатору Черниговской Губернии черниговского мещанина Михаила Михайлова Сорогородского, из евреев живущий в деревне в Козелецком уезде указывается:

«Влекомый Религиозным чувством к Православному вероисповеданию, я прошлого 6 июня с.г. просвещён Святым Крещением Православного Греко-российского вероисповедания с наречением имени Михаил, но как я человек бедный, и не имею ровно никаких средств к существованию, то всепочтительнейше прошу Ваше Высокопревосходительство исходотайствовать мне откуда следует пособие, коим я мог бы поддержать хотя бы на первый раз своё существование, при семъ имею честь представить свой Паспорт, выданный мне из Черниговской мещанской управы от 1-го июня сего 1894 г. за № 727-мым с пометкой на оном о принятии Святого Крещения. 1894 июля ? дня»²⁹.

Удивительно, но губернатор «Влекомому Религиозным чувством к Православию» не поверил и сделал запрос в Духовную Консисторию: «действительно ли еврей Сорогодский принял крещение?»³⁰.

Духовная Консистория 26 августа сообщает в ответ, что «Священником Михайловской церкви м. Олишевка, Козелецкого уезда (фамилия неразборчива) 6 июня с.г. просвещён в Святое Крещение черниговский мещанин еврей Ария Лейб Сорогодский 18 лет от роду, с наречением имени Михаил. Проживал он в деревне Синожатской, Козелецкого уезда»³¹.

Далее следует интереснейший документ – своими словами не передать.

«Во исполнение предписания от 16 истекшего ноября за №3628, Губернского Правления Полицейское управление имеет честь донести, что принявший православие из евреев Михаил Сорогодский поведения хорошего и нравственности прекрасной, имущества как движимого, так и не движимого не имеет, живёт в избе своей родной матери, которая со времени перехода сына в православие, оставив его, уехала в г. Чернигов, откуда приезжала несколько раз с тем, чтобы продать свою избу на снос, так как она выстроена на земле жительницы деревни Синожатской Прасковьи Лужной, и

когда постройка будет снесена, то Сорогодский должен будет поместиться в чужом помещении, средств же он никаких не имеет и занимается подённой работой, в услужении ни у кого не состоит и препятствий к выдаче ему пособия со стороны Управления не встречается»³².

Резолюция Вице-Губернатора от 24 февраля 1895 г. предписала соответствующим службам на основании статьи законов выдать Сорогодскому 25 рублей³³. Тогда это были большие деньги...

Обращает на себя внимание то, что почти все евреи, сменившие веру, переселялись подальше от родных мест (видимо, для того, чтобы порвать с прошлым), и их окружение не знало их истинного национального происхождения.

Часто и переход в другую веру происходил в местах, где новообращённых никто не знал. К примеру, так поступила семейная пара евреев из г. Березна Черниговской губернии, что следует из письма МВД Таврической губернии в Черниговское Губернское Правление.

«Таврическая Духовная Консистория отношением от 19 мая с.г. за № 3533, на основании 43 ст. уст. о предупреждении и пресечении преступлений изд. 1890 г., уведомила Губернское Правление, что 2 марта с.г. священником Андреевской церкви, с. Андреевки отцом Николаем Олифиренко просвящены Св. Крещением евреи мещане г. Березны Черниговской губернии Израиль Зеликов Каганов и его жена Перла Исаева, урождённая Вертман, с наречением имен, первому «Константина», а второй «Елены»»³³.

Интересно, по какому принципу священники давали новообращённым имена. В данном случае наречение смахивает на шутку. Ну, прямо как император Константин, сделавший христианство господствующей религией Римской империи, и его мать Елена, которая прославилась своей деятельностью по распространению христианства.

В конце концов, березнянские евреи Израиль Зеликов Ка-

ганов и его жена Перла Исаева, но уже во Св. Крещении как Константин и Елена Кагановы, поселились в далёком городе Анапа, Кубанской области, Таврической губернии, где и были приписаны к местному христианскому обществу. Вот почему и сегодня в русской глубинке у «исконно русского» населения можно иногда встретить «подозрительные» фамилии...

В заключение отметим, что крещение евреев было массовым явлением в Восточной Европе в XIX–XX веках. В России только за 29 лет царствования Николая I крестилось 300 000 человек (из них 50 000 детей-кантонистов крестили насильно), что составляло тогда 10% еврейского населения. Тогда власти «уменьшение евреев» в государстве видели в их массовом обращении в христианство. Николай I лично следил за выполнением этого плана – обратить в христианство как можно больше евреев. Священникам даже указали, что по их успехам в этом деле будут судить «о способностях их и усердии»³⁴.

В Германии и Австрии только во второй половине XIX века крестилось почти такое же количество евреев. Причин для крещения было много: экономические, социальные, попытки вырваться из гнёта нищеты, получить должность или статус, любовь, наконец, просто выживание и мн. др. Но одна причина – искреннее принятие христианства – оставалась для евреев всегда неприемлемой и невероятной.

Хорошо известна и история Генриха Гейне. Один из его друзей, Эдуард Ганс, который вместе с ним принимал активное участие в деятельности кружка по обновлению еврейской культуры, внезапно обратился в христианство и получил кафедру философии в Берлинском университете (друг Гегеля, Ганс стал учителем Карла Маркса, который по желанию своего отца был крещен в возрасте шести лет). Гейне обратился к Гансу с гневным двусишием: «Ты стал пресмыкаться перед Распятием, Распятием, которое ты презирал...». Но вскоре он

и сам последовал примеру Ганса. В 1825 г. Гейне принял лютеранство в надежде получить доступ к государственной или университетской службе, до которой он так и не был допущен. Отступничество стало для Гейне на всю жизнь источником угрызений совести и огорчений; сразу после крещения он писал: «Желаю всем ренегатам настроения, подобного моему». Крестившись, Генрих Гейне все равно оставался евреем, называя своё вынужденное крещение «пропуском в европейскую культуру», а также добавляя: «... если бы законы разрешали кражу серебряных ложек, то я бы не стал креститься!» Его соперник Людвиг Берне, принявший христианство, чтобы иметь возможность возглавить журнал, высказался по поводу таинства крещения не менее бесцеремонно: «Выданные мне три капли воды не стоят даже той малости, которую я за них заплатил». Генрих Гейне всегда оставался евреем. Об этом говорит цикл его стихотворений «Еврейские мелодии», вошедший в книгу «Романсеро» (1851), который включает, наряду с трагикомическим «Диспутом», и такие глубоко лиричные произведения, как «Принцесса Шаббат» и «Иехуда бен Халеви», в которых еврейство воспевается как высокое благо и источник нравственной силы. На меня эти его произведения особенно повлияли во времена моей юности, когда еврейская тема в стране была под запретом. И, наконец, в одном из стихотворений Гейне с горечью пишет о том, что в день его смерти не прозвучит кадиш.

После потери своей государственности в I веке н.э. еврейский народ, лишённый своей родины, обрел весь мир в качестве нового отечества. Почти две тысячи лет евреи скитались по миру, не растворившись и не исчезнув, как это произошло с другими народами, потерявшими когда-либо свою родину. В то же время, как мы видим, часть потомков сынов Израилевых влилась в другие народы, несомненно, обогатив их и повлияв на их генофонд...

1. Краткая Еврейская Энциклопедия, Иерусалим, 1992., т.6., с.230.
2. Государственный архив Черниговской области (далее – ГАЧО), – Ф.127. – Оп.3. – Д.239. – Л.1,1об.,2.
3. Там же. – Л.43, 3об., 4, 4об.
4. Там же. – Л.9.
5. Там же. – Л.10об.
6. Там же. – Л.9, 19об.
7. Там же. – Л.1об.
8. Там же. – Л.3об.
9. Там же. – Л.8.
10. Там же. – Л.13, 14.
11. Там же. – Л.15.
12. Там же. – Ф.127. – Оп.5. – Д.26. – Л.1.
13. Там же. – Л.4.
14. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D1%89%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>
15. ГАЧО. – Ф.127. – Оп.5. – Д.26. – Л.9.
16. Там же. – Л.12.
17. Там же. – Л.17.
18. Там же. – Л.20.
19. Там же. – Л.31.
20. Там же. – Л.63.
21. Там же. – Ф.127. – Оп.5. – Д.572. – Л.1.
22. Там же. – Л.5.
23. Там же. – Ф.127. – Оп.5. – Д.284. – Л.1.
24. Там же. – Л.6.
25. Там же. – Л.10.
26. Там же. – Ф.127. – Оп.5. – Д.574. – Л.1.
27. Там же. – Л.2,2об.,3.
28. Там же. – Л.4.
29. Там же. – Ф.127. – Оп.5. – Д.296. – Л.1.
30. Там же. – Л.2.
31. Там же. – Л.3.
32. Там же. – Л.4.
33. Там же. – Л.11.
34. Кандель Ф. Очерки времён и событий. – Иерусалим,1990. – с. 145.

Театръ „МИРАЖЪ“
18, 20 и 21-го декабря

Жизнь евреевъ въ Палестинѣ,
въ 6-ти большихъ частяхъ.
ДРОНОВЪ въ сотрудничествѣ съ авторомъ лучшихъ драмъ и оперъ
въ Россіи и на границѣ сармаки. „ПОВЕЛІТЕЛЬНИ-
ЦА НИЛА“ (переводъ) Миссъ Аткинъ и Кеннеди, переведъ въ 6 частей.

МАГАЗИНЪ УРИНА.
Черниговъ, соб. д. (существов. съ 1855 года).

МЕБЕЛЬ, ЗЕРКАЛА,
ЖЕЛѢЗНЫЯ КРОВАТИ.
Новые получены изъ боль-
шого выбора
НА ЕЛКУ УКРАШЕНІЯ,
КАРТОНАЖИ, ИГРУШКИ
и разные подарки.
Полный елочный наборъ отъ 1 руб.
Также значительно пополнены новыми това-
рами для отдѣла малятина.
Заказы и с. посредникъ покупателей попо-
няются аккуратно и своевременно.

ПОСУДА, ЛАМПЫ
и хозяйственный асорт.
Большой выборъ коньковъ.

ПРОДАЖА МЕБЕЛИ, КОВРОВЪ, МАТЕЛІИ
ДЛЯ КУХНИ, КОРИДОРОВЪ, СПАЛЬНИ
ЗЕРКАЛА, ЛАМПЫ
ЗЕРКАЛА, ЛАМПЫ
ЗЕРКАЛА, ЛАМПЫ

1—1400—2

Въ универсальномъ магазинѣ
Ф. МЕТРИКЪ-ДАНЮШЕВСКОЙ
въ Черниговѣ.

На предстоящему празднику Рождества Христова получи-
ны въ колоссальномъ выборѣ всевозможныхъ
УКРАШЕНІЯ для ЕЛОКЪ
коллации начиная отъ 1 руб.; многообразнымъ выслаивается
по первому требованію.

ЦѢНЫ ВНѢ КОНКУРЕНЦІИ.
Также получены модныя отдѣлки для платьевъ, кру-
жева, шали, цвѣты французскія, бѣлье мужское
и дамское Жаккардовы, галстуки, перчатки, чулки, боль-
шой выборъ дорожныхъ вещей.

Возобновленіе отдѣла ОБУВИ
исключительно С. Петер. Мех. Тов. „Скоросходъ“ и
Г А Л О Ш И
исключительно парного
сорта Тов. Р. А. Р. М. „ТРЕУГОЛЬНИКЪ“.

БОЛЬШОЙ ВЫБОРЪ
писчебумажныхъ и канцелярскихъ принадлежностей.
Ф. МЕТРИКЪ-ДАНЮШЕВСКОЙ.

ТАБАКЪ постоянно свѣжій и самого лучшаго каче-
ства всегда имѣется въ специально-табач-
номъ магазинѣ

Я. М. ЛИВШИЦА
подъ гост. „ЮГЪ“
(пущ. съ 1887 г.).

Собственныхъ фабрикъ: Асмолова, Билансъ-Оглы, Богданова, Бураса,
Солов. Ногенъ, Бр. Ногенъ, Ноблессы, Москалуды, Полова, Стамболи.
СИГАРЫ: Дассофа и Гильера. **ГИЛЬЗЫ:** Дунаи, Краи, Казими,
Биктора и друг. фабрикъ. Имѣется въ большомъ выборѣ всѣ при-
надлежности для куренія—портбаби, мундштуки, зажи-
галки и проч.

18—1264—10

СПЕЦИАЛИСТЪ
ОПТИКЪ

С. Я. ЦАРФИНЪ, ЧЕРНИГОВЪ.

—1407—3

Въ мануфак-
турномъ ма-
газинѣ **А. ЭТКИНА,**

Распродажа
продолжается.

Цѣны необычайно дешевыя ниже фабрич-
ныхъ, а именно: на суконныхъ, шер-
стяныхъ, шелковыхъ, плюшевыхъ,
одѣял. сукон. плати, и проч. тор.
ск. **30%**, на бумажныхъ и льнян.
тр. скидка **20%**.

Цѣны безъ запроса.
10—1860—5.

Рекламні оголошення у газетах: «Черниговские губернские
ведомости» и «Черниговское слово». 1905–1915 pp.

*Батьки майстра – Самійло
Кирилович та Агафія Іванівна.
с. Данилівка. 1925 р.*

*О.С. Корнієвський
з дружиною Єфросинією.
м. Глухів. 1915 р.*

*О.С. Корнієвський з новою
моделлю бандури. 1959 р.*

*Із власним винаходом –
бандуриною.*

*Ісаак Шляфер (ліворуч)
на шахті. Донбас. 1930 р.*

*І. Шляфер із
дружиною та сином.
1940 р.*

Колектив єврейського театру. Чернігів. 1930-ті роки.

Чернігів. Друга половина XIX ст.

Сосниця. Друга половина XIX ст.

Т Е А Т Р

ГАСТРОЛИ

исполняют знаменитые еврейские артисты

КЛАРЫ ЮНГ.
ПРОГРАММА:
СЕГОДНЯ
ЛЕЙБЕЛЕ ОДЕССИТ
муз. пом. в 3-х д., соп. Б. Юнгана.

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Савва Зен	А. Оберберг
Хайло, его жена	С. Лакман
Соня, их дочь	М. Шейнфельд
Таточка	М. Триллинг
Лейбеле	КЛАРА ЮНГ
Саввуля	М. Шингар
Дейл	И. Триллинг
Натансон Фригман	А. Шафр
Фонка	А. Шафман
Дикер	Е. Векслер

Главный режиссер **Борис Юнганац**
Тел. режиссер М. Триллинг
Пом. режиссера Е. Векслер

Комитет в сфере искусств при Раде Министров УРСР

ДЕРЖАВНИЙ ЄВРЕЙСЬКИЙ ТЕАТР УРСР
Ім. Шоолом-Алейхем.

ПРОГРАМА

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ
Висхідна: А. Рубинштейн

Мандрівні Зорі
вист. на 4 дні

Композитор: Лекса, постановка і режисура Народного артиста (УРСР) М. І. ГОЛЬДБЛАТА

Оформити декораций: Л. З. ФАЙЛЕНБОГЕНА
Костюми за сценіями: Г. Г. КЕСЛЕР
Копії автор: С. Н. ШТЕЙНБЕРГ
Режисер-освіта: А. І. РУБІНШТЕЙН

Ведуть виставу: А. Н. ВІЛЕНЬСКА та М. І. ШЕХТМАН

Діють особи та виконавці:

Рафалекко	С. І. Бідер, А. Г. Меламед
Рейза	С. С. Лейман, Е. А. Томська
Голдих	Засл. арт. УРСР — Д. М. Жаботинська, Я. С. Гольдман
Муравчик	М. Л. Обабельман, М. Б. Топіляк
Іван Шапал	С. З. Гохберг, Я. Л. Шехтман
Ниса Шапал	Я. В. Абрамович
Гедальга Шапал	Е. І. Шапиро
Шутик	В. Н. Шапалов
Іван Горда	Л. С. Хейфельд
Брайндасе	Ш. Ш. Фінгерман, Ш. І. Елісман
Соре Брокке	З. Г. Муромин, С. К. Бурман
Завіє	С. А. Мисонжикова, Р. Р. Поймюшкова
Нисель	А. С. Морозова
Арибалда	Х. А. Островерська
Хеза	І. А. Рубінчик
Хачик	Р. А. Симон
Равальт Крива	В. А. Каршибас
Ісуска-барбас	М. І. Елісман

Актори, актриси, галдан.

Художня версія театру. Народи. арт. (УРСР), заслужений діяч мистецтв УРСР, заслужений арт. РРФСР — **М. І. ГОЛЬДБЛАТ.**

Роль, постановочний дизайн — А. С. Морозова, Дек. дизайн: постановочний — Ф. М. Хейфельд, виконавчий — Ф. А. Шейнфельд, декоративний — О. В. Лакман, виконавчий — Ф. А. Борт, оформителі декорацій — Г. М. Хайло, виконавчий — І. Л. Шапал, режисерський — М. І. Барішман.

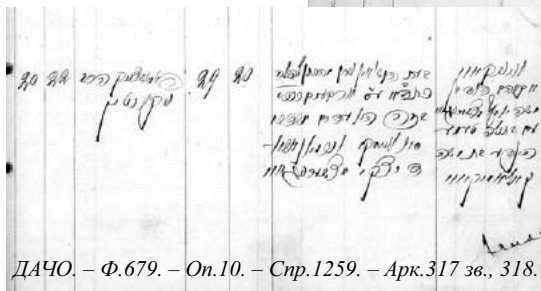
Після вистави 17 год. 30 хв. виступи. Після вистави 11—3 та 16 год. виступи. Діти до 16 років на виставу не допускаються. Після 3 днів вистави до вистави заборонено.

Обл. арт. Чортків — 3. 2256 Т. 2000.

ДІРВІЦІЯ.

Фундатори Київського «ГОСЕТу», сезон 1928–29 років.
Захарій Він — у першому ряді в центрі.

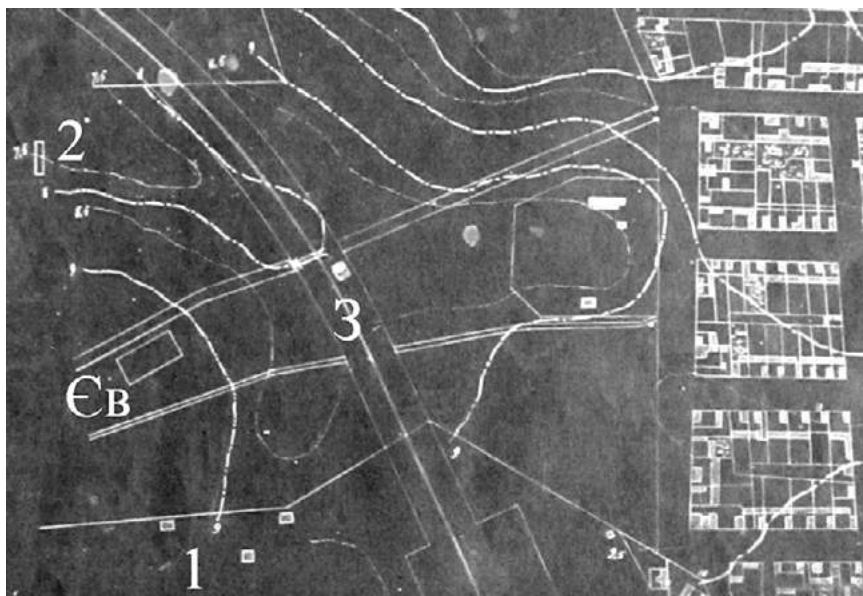

Запис в метричній книзі
про шлюб батьків
Я. Віннікова.
Чернівці. 1895 р.

ДАЧО. – Ф.679. – Оп.10. – Спр.1259. – Арк.317 зв., 318.

Я. Вінніков (стоїть праворуч) з батьками, сестрою Сарою та братами
Борисом (стоїть ліворуч) і Лазарем. м. Чернівці. 1920-ті роки.

«План Михайловскаго Шостенскаго пороховаго завода съ поселеніями Шостки и Капскульной слободки 1892 г.»

Пам'ятний камінь біля кафе, на північному кутку колишнього кладовища. Шостка.

*Цирельсон Лев (Лейба).
(1859–1941)*

*Дрейдл (ідиш) або севівон
(іврит) – чотиригранна дзига
для дитячої гри на Хануку.*

Навчання єврейських дітей у Чернігівському реальному училищі: ініціювання міської думи

Чернігів за імперської доби мав статус губернського центра, отриманий 1802 р., коли на теренах єдиної Малоросійської губернії сформували дві – Чернігівську та Полтавську [7]. У місті мешкали представники різних національностей і віросповідань, але домінували в етнічній мозаїці українці, євреї та росіяни. Численність іудейської громади зумовлювалася серед іншого ще й тим, що Чернігів увійшов до так званої «смуги осілости», визначеної царатом із метою запобігання проникнення євреїв у великоруські губернії, захисту від їхньої конкуренції російського підприємництва. Іудеям категорично заборонялося селитися поза межами чітко окресленого простору. Щоби подивитися на динаміку руху єврейства Чернігова, скористаємося даними другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Станом на 1850 р. у місті проживали 6494 особи, з-поміж яких 2741 (42 %) – іудеї [6, арк. 3 зв.]. 1884 р. відносна частка євреїв серед загалу мешканців зросла до 43,77% [9, с. 247], натомість 1887 р. зафіксовано зменшення до 38,5 % (на 27101 містян – 5226 чоловіків і 5219 жінок іудейського віросповідання). Того ж 1887 р. відносний показник євреїв Чернігова від загалу євреїв-городян губернії (15 повітових і 4 заштатні міста) склав майже 20 % [5, арк. 2, 4]. На час проведення Першого Всеросійського перепису 1897 р. іудеї посідали друге місце в етнічній структурі губернського центра. Власне, проживали 10,1 тис. українців, 8,8 тис. євреїв, 8 тис. росіян або у відносних даних – 36,4 %, 31,7 %, 28,8 % мешканців [12, с. 79]. 1910 р. питома вага єврейського населення серед усіх чернігівців сягала вже 43,98 % [9, с. 247]. Таким

чином, наведені матеріали свідчать, що іудеї становили стабільно третину, а почасти й дві третіх жителів Чернігова.

Комфортність проживання єврейської спільноти у губернському центрі, задоволення її господарсько-побутових і культурно-духовних запитів регулювалися загальнодержавними законами та діяльністю органів міського самоврядування. В умовах модернізації країни, в умовах переходу від традиційного станового суспільства до громадянського, для єврейської громади стало важливим питання надання дітям належної освіти. Даний аспект вивчення історії та культури чернігівського єврейства вже частково потрапляв у поле зору науковців і краєзнавців [1; 3; 9]. Утім, він потребує подальшої актуалізації, аби склалося цілісне та об'єктивне уявлення про можливості й специфіку навчання іудеїв. Одним із сюжетів, що вочевидь віддзеркалює реалії здобуття ними освіти, є ініціювання Чернігівської міської управи змінити засади прийому єврейських хлопчиків до місцевого реального училища.

Однак, насамперед, зауважимо наступне. У Чернігові початку ХХ ст. чоловіки могли здобути середню освіту у класичній гімназії. Постає вона ще 1805 р. на базі головного народного училища, заснованого 1786 р. згідно з рішенням Катерининської комісії. Розміщувалася у маєтку малоросійського генерал-губернатора князя Олексія Куракіна (лівий берег Стрижня, поблизу Московської площі, на розі сучасних вул. Шевченка та Молодчого). Це було дерев'яне приміщення з двома залами, класними кімнатами, бібліотекою. З огляду на збільшення учнівського контингенту адміністрація закладу поставила на порядок денний питання про будівництво нового навчального корпусу. Зробити це вдалося 1821 р., коли на Валу спорудили триповерхове приміщення у стилі класицизму і перевели туди гімназистів [11, с. 17]. Власне гімназія мала два будинки: в одному були класи, канцелярія і квартири вчителів (на сьогодні у колишній чоловічій *alma mater* розмістився обласний історичний музей ім. В. Тарнов-

ського), у другому – пансіон для іногородніх учнів, збудований пізніше (не зберігся).

Освітній курс Чернігівської гімназії спочатку був чотирирічним, згодом – восьмирічним. Комплекс навчальних предметів формувався 4-ма блоками: алгебра, геометрія, тригонометрія, прикладна математика, дослідна фізика; філософія, естетика, риторика, політекономія, природне і народне право; історія з міфологією, географія, статистика; історія, технологія, комерційні науки; грецька, латинська, німецька, французька мови. Передбачалася також позакласна робота, спрямована на закріплення отриманих знань на практиці. З цією метою часто організовували літературні вечори, де гімназисти зачитували мовою оригіналу твори авторів класичного періоду, різноманітні конкурси на кращий, точніший переклад текстів із латини, грецької мови. Обов'язково вивчався Закон Божий, гімназисти опановували малювання, співи, музику, гімнастику (з 1873 р. – військову гімнастику двічі на тиждень) [14, с. 4].

Як переконують архівні матеріали, досить часто керівництво гімназії мусило навіть відмовляти у прийомі учнів через відсутність місць. Для євреїв вступ до неї ускладнювався ще й тим, що у липні 1887 р. міністр народної освіти Іван Делянов оприлюднив циркуляр про законодавчо визначену квоту прийому дітей іудейського віросповідання до навчальних закладів у «смузі осілости». Відповідно до неї лише 10 % від загалу могли поповнити лави вступників. На жіночі та приватні гімназії дане обмеження не поширювалося. Не можна не погодитися з думкою Анни Морозової, що поступово гімназії все більше ставали закладами для навчання привілейованих станів, єврейським дітям було дуже важко потрапити до них [9, с. 176]. Підтвердженням того є статистичні дані про співвідношення учнівського контингенту Чернігівської чоловічої гімназії та учнів-іудеїв. Так, 1868 р. навчалися 314 гімназистів, з-поміж яких нараховувалися 16 хлопчиків-єв-

реїв або 5,1 % від загалу [9, с. 273]. 1889 р. у гімназії налічувалося вже 456 учнів, у тому числі 41 дитина з єврейських родин. Відносний показник підвищився і склав майже 9 % [9, с. 274]. Через вісім років, за матеріалами Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., гімназистами стали 390 чол., з яких 29 (7,4 %) – іудеї. Прикметно, що в означений час у Чернігові проживали 3090 хлопчиків віком від 10 до 19 років, серед яких – 1040 або 33,7 % іудеїв. Себто, математичні підрахунки вказують на можливість здобувати середню освіту лише 2,8 % представникам єврейської громади [9, с. 177].

Охочих до гімназійної освіти було значно більше, ніж вакансій. Періодично траплялися випадки, коли адміністрація навчального закладу мусила відмовляти у прийомі. Через це міське громадське управління, аби вирішити проблему дисбалансу між бажаними навчатися у середній школі й кількістю місць, зніщувало заснування ще одного закладу – реального училища. Відкрили його 1902 р. завдяки згуртованим зусиллям муніципальних структур (губернського земства і міського громадського управління), губернського правління та, головне, вагомій фінансовій допомозі благодійника, місцевого поміщика-мецената Івана Дуніна-Барковського, який пожертвував 50 тис. руб. [13, с. 83]. Навчальний заклад готував вихованців по трьох напрямках: загальному (випускники мали можливість вступати до вищих спеціальних навчальних установ), механіко-технічному і хіміко-технічному. Дві останні спеціальності були перспективними, оскільки тогочасна індустріалізація економіки стимулювала попит на фахівців із технічною підготовкою. Повний термін освіти розраховувався на шість років. Упродовж п'ятого-шостого років учні опановували предмети загальноосвітнього та комерційного спрямувань, поглиблено студіювали математику, фізику, креслення і природознавство [8, с. 115].

На реальні училища не розповсюджувалися норми обмеження прийому учнів іудейського віросповідання. Проте,

твердить А. Морозова, введення в дію циркуляром міністра народної освіти відсоткової норми у середніх навчальних закладах не могло не позначитися й на стані дітей євреїв у реальних училищах [9, с. 181]. Дійсно, 1902 р. до щойно відкритого Чернігівського реального училища зараховували лише 9,5 % іудеїв від загалу учнів. Фактично відразу ж представники міського самоврядування спробували змінити ситуацію на краще. 28 вересня 1902 р. тодішній міський голова Микола Рудін адресував губернаторові, дійсному статському раднику Євгенію Андрієвському клопотання про збільшення відсоткового цензу для вступників-євреїв. У поданні наголошувалося, що гласні вважають абсолютно неприпустимим факт законодавчо визначеної квоти для навчання дітей єврейської спільноти. Їхня аргументація зводилася до кількох моментів. По-перше, з місцевої точки зору, вважали вони, «освіта просвітлює і єврея, усуваючи відомі несимпатичні риси» [2, арк. 1]. Які саме «риси» – не уточнювалося, але, вочевидь, йшлося про усталені стереотипи, формовані соціумом упродовж сторіч з урахуванням ментальності, економічних і культурно-духовних чинників. Свого часу відомий громадський діяч Чернігова, міський голова Аркадій Верзилов написав у споминах: «до цієї напівстанової, напівнаціональної, суто торгово-промислової групи ставилися з антагонізмом інші групи через расову, релігійну й майнову ворожість і не кажучи вже про низи селян і міщан, окрім інтелігентних представників з усіх станів. Тому... погроми, всякі обмеження... у правах так гостро виявлялися і довго трималися майже до революції 1917 р.» [4, арк. 26].

По-друге, реальне училище фінансувалося в основному місцевим коштом, держава робила лише доплати. На підтвердження того думці наводили статистичні дані за 1903 р. Тоді загальна сума надходжень склала 11875 руб., з яких 8000 руб. – місцеві асигнування і 3875 руб. – державні. З огляду на це, робили висновок гласні, якщо громада утримує училище, то

вона має повне право забезпечувати однакові умови для навчання усіх бажаючих містян. Єврейська спільнота Чернігова була досить чисельною, сягала майже половини мешканців губернського центра. Її представники сплачували податки до муніципального бюджету, використовуваного у тому числі й на потреби навчального закладу, а отже, повинні були мати доступ до освіти. Третій аргумент, означений думцями, зводився до того, що збільшення квоти для єврейських дітей апіорі означало зростання доходів училища, отримуваних як оплата за послуги [2, арк. 2].

Підготувавши необхідні документи, міська управа адресувала їх губернатору, бо, згідно з чинним законодавством, громадське управління не могло безпосередньо клопотати перед урядовими інституціями. Звернення передавалися тільки через очільника коронної адміністрації. «Думі, – значилося у ст. 63 (пункт 21) Положення 1892 р., – дозволяються подання прохань вищому уряду про місцеві користи і потреби через губернатора» [10, с. 442]. Останній, на жаль, не схвалив поглядів гласних, окреслена тема бачилася йому в іншому світлі. Однак, як того й вимагало правове поле, пан Андрієвський зреагував на отримане клопотання, доручивши канцеляристам підготувати відповідні папери до Міністерства народної освіти. Зі свого боку долучив власний висновок і він виявився категоричним: не дозволити розширення вакансій для освіти єврейських дітей, оскільки це суперечить загальнодержавним інтересам. «Збільшення відсотка вступників до середніх навчальних закладів, – читаємо у документі, – було би, безсумнівно, не на користь корінного населення нашої держави. ... Євреї... народ достатньо здібний, спритний і дієвий, завжди здатний знайти способи задля досягнення бажаного, могли би за відсутності вказаної квоти (10 % – для вступу до училища) поступово витіснити російських дітей із середніх навчальних закладів» [2, арк. 7 зв., 8].

Антисемітські побоювання губернатора мали цілком об-

грунтоване пояснення. У вступних екзаменаційних випробуваннях взяли участь 72 хлопчики-євреї, з яких 62 чол. склали іспити «дуже добре, значно краще багатьох російських хлопчиків». Їх можна було зарахувати до навчального закладу, але у такому разі на долю православних лишилися б тільки 40 вакансій. За умови 10 % квоти цього не сталося [2, арк. 7 зв.]. У перший 1902–1903 навчальний рік до реального училища зарахували 105 хлопчиків (42 потрапили до підготовчого, 41 – до першого і 22 – до другого класів). Серед них 95 чол. етнічно ідентифіковані як росіяни (під «росіянами» розумілися представники східнослов'янської спільноти – українці, росіяни, білоруси) і десятеро – євреї [2, арк. 8, 8 зв.]. Таким чином, питома вага іудеїв склала 9,5 %.

Іншим аргументом, що унеможлилював, на переконання губернатора, збільшення квоти для учнів-іудеїв, була цілкомита укомплектованість реального училища. Розширення його колективу порушило б існуючі санітарно-гігієнічні норми. Квадратура навчальної кімнати для першого класу спроможна вмістити лише 41 учня, у ній неможливо розташувати додаткові парти. Аналогічна картина з приміщеннями другого і підготовчого класів. Останній додатково використовується як рекреаційна зала, що розрахована не більше ніж на 105 осіб. Вочевидь, можемо припустити, що такі пояснення керівника коронної адміністрації мали радше формальний характер, істинна причина крилася в антисемітизмі. Однак, цього виявилось достатнім, аби вплинути на рішення урядової інституції. 5 січня 1903 р. з Міністерства народної освіти надійшла відповідь: «Неможливо задовольнити клопотання управи про збільшення квоти для євреїв до 15 %» [2, арк. 13].

Зауважимо, що через п'ять років, 1908 р., міністерським циркуляром все ж збільшили до 15 % норму зарахування іудеїв до навчальних закладів [9, с. 178]. Як результат – 1912 р. потрапили до Чернігівської гімназії 77 єврейських хлопчиків або 11,6 % від загалу (усього набрали 666 учнів) [9, с. 276], а

до реального училища – 30 іудеїв поміж 340 учнів [9, с. 218]. На жаль, урядове рішення викликало негатив у тогочасному соціумі. «Зростання норм приймання євреїв до навчальних закладів на 5 %, – значилося в опублікованому джерелі, – відповідно зменшує можливості дітей-християн, внаслідок чого лише незначна доля дітей хазяїна землі руської має доступ до середньої та вищої освіти» [9, с. 178].

Отже, викладений матеріал засвідчив, що єврейська громада Чернігова другої половини XIX – початку XX ст. посідала чільне місце в етнічній структурі міського соціуму, але обмежувалася в правах отримання середньої освіти. Міністерським законом 1887 р. була запроваджена 10 % квота для вступників, в результаті чого до Чернігівської чоловічої гімназії потрапляла мізерна частка дітей іудейського віросповідання. Міська дума ініціювала заснування ще одного середньоосвітнього закладу й подала клопотання про збільшення на 5 % законодавчо визначених вакансій для єврейських хлопчиків. Утім, на заваді стали антисемітські настрої представників владних структур, що, вочевидь, віддзеркалювали й позицію тогочасного суспільства.

1. Вахрушева Г. Єврейські навчальні заклади Чернігівщини на початку XX ст. / Г. Вахрушева // *Juvenia studia*. Збірник студентських наукових праць. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С.76-79.

2. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 1., од. зб. 212, 14 арк.

3. «Джойнт» на Черниговщине. – Чернигов, 2015. – 12 с.

4. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки імені В. Вернадського НАН України у м. Києві (далі – ІРЦНБ), ф. X, од. зб. 11580, 131 арк.

5. ІРЦНБ, ф. 127, од. зб. 117, 4 арк.

6. ІРЦНБ, ф. 127, од. зб. 126, 27 арк.

7. Історія Чернігівщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/city_1096.html

8. Карелин В. Школы Русского технического общества для рабочих и

их детей // Советская педагогика. – 1990. – № 2. – С. 115-118.

9. Морозова А. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Морозова. – К., 2009. – 300 с.

10. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3-е. – Том XII. – 1892. – От. № 8215-9215 и дополнения. – СПб., 1895. – Закон № 8708. – С. 430-456. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=430&part=1608

11. Руденок В. З історії народної освіти у Чернігові // Чернігівські відомості. – 2006. – 30 серпня. – С. 17.

12. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. Чорний. – Х., 2007. – 304 с.

13. Шара Л. Чернігівське реальне училище: між місцевими та загальнодержавними потребами й можливостями / Л. Шара // Шрагівські читання. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 80-90.

14. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды // Черниговский полдень. – 1995. – 9 ноября. – С. 4.

Професія – золото скуповувати*

Однією зі знакових організацій першої половини 1930-х років на теренах СРСР був Торгсин (від російського словосполучення «торговля с иностранцами»). Держава десятиліттями уникала згадок про нього, адже наслідком його роботи стало пограбування радянських громадян, а головним стимулом, який підштовхував людей до відвідин осередків об'єднання, був голод. Незрозумілу та дивну назву населення розшифровувало по-різному: «торгівля синами»¹, «Товарищ, опомнись. Родина гибнет. Сталин истребляет народ»². Ці химерні інтерпретації лише посилювали загальний біль втрат, моральний і психологічний злам, який відчували відвідувачі.

Датою створення Торгсину є 18 липня 1930 р. Саме цього дня у системі столичної торгівлі відкрився невеликий відділ, що мав назву «Спеціальна контора торгівлі з іноземцями на території СРСР». Займався він забезпеченням іноземних суден, радянських кораблів закордонного плавання, обслуговуванням туристів, транзитних пасажирів-іноземців та іноземних фахівців, що працювали в країні. Під його вплив підпадали всі торгові операції з іноземцями на території Радянського Союзу. Однак тривало так недовго. 14 червня 1931 р. уряд приймає доленосне рішення про допуск радянських громадян до осередків системи. Їм дозволили купувати у крамницях об'єднання товари в обмін на золоті монети старого карбування³. Поступово перелік цінностей, що «мобілізувалися» Торгсином, розширювався: побутове золото (ювелірні, художні та побутові вироби, злитки, золотий пісок), срібло (монети та брухт), коштовне каміння, платина

---

* Стаття підготовлена за підтримки Holodomor Research and Education Consortium (Canadian institute of Ukrainian Studies, University of Alberta).

у виробках побутового характеру. Скуповування відбувалося через мережу спеціальних скупунктів, які працювали при магазинах об'єднання.

Історія Торгсину є нетривалою (ліквідували 1 лютого 1936 р.⁴), але і за цей час йому вдалося придбати у населення цінностей на понад 278 млн. крб.⁵. Підсумковий звіт засвідчував, що цих коштів цілком вистачило, щоб сплатити вартість імпортного обладнання десяти гігантів соціалістичної промисловості: Горьківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, ДніпроГЕСу⁶.

До розпаду СРСР проблематика Торгсину перебувала у затінку, адже стосувалася однієї з ганебних сторінок вітчизняної історії. Радянська історіографія уникала згадок про об'єднання, а західноєвропейські й американські вчені, позбавлені доступу до радянських архівів, лише констатували факт його існування. Протягом останніх десятиліть тематика Торгсину почала активно вивчатися як російськими (О. О. Осокіна⁷, І. В. Павлова⁸, В. А. Толмацький⁹, О. Ю. Орешкін¹⁰, Г. Ю. Семенова¹¹), так і вітчизняними (В. І. Марочко¹², О. Ю. Мельничук¹³, І. В. Шуйський¹⁴, О. Д. Попов¹⁵) істориками. Варто зауважити, що малодослідженим продовжує залишатися регіональний аспект діяльності системи.

Дана розвідка – це перша спроба всестороннього аналізу місця, яке обіймали пункти скуповування цінностей у структурі Торгсину, адже через руки приймальників-оцінювачів щодня проходили кілограми коштовних металів, вони безпосередньо спілкувалися зі здавачами, на них покладалася відповідальність за правильність прийому та оцінки цінностей. Робота ґрунтується на невідомих широкому загалу документах, що зберігаються в архівах Києва, Чернігова, Сум, Ніжина. Хронологічні рамки дослідження обмежені часом існування Торгсину (1931–1936 рр.).

Керівництво об'єднання намагалося якнайширше охопити Україну мережею своїх торгових закладів. У доповідній записці «Про діяльність Торгсину в Україні за 10 місяців 1932 р.» зазначалося: «...за своїм економічним становищем Україна володіє сприятливими умовами для широкого розвитку операцій з залучення валюти та валютних цінностей у вигляді побутового золота. В Україні, особливо у південно-західній її частині, за царату існувала велика еміграція, а населення, що там проживає, підтримує з емігрантами тісний зв'язок, отримуючи велику кількість грошових переказів»¹⁶. Обираючи місце розташування крамниці, адміністрація насамперед звертала увагу на склад і кількість жителів у населеному пункті, кон'юнктурні та потенційні можливості регіону, відстань до найближчої залізничної станції чи центральних автошляхів. Останній фактор впливав на ефективність постачання осередку товарами.

16 грудня 1931 р. керівники Торгсину та Держбанку уклали угоду про організацію скуповування золота у населення, поклавши всю відповідальність за це на приймальників-оцінювачів останнього. Регіональним відділенням Держбанку наказали якнайшвидше забезпечити приймальні пункти об'єднання кваліфікованими працівниками. Якщо ж фахівців не вистачало, то рекомендувалося приймати на роботу тих, хто вже працює у Торгсині на посаді оцінювача¹⁷. Реалізація основних положень угоди відбувалася досить повільно. До периферії циркуляр Правління Держбанку надійшов лише у червні 1932 р., а остаточне підпорядкування валютних касирів та приймальників-оцінювачів Держбанку закріпили постановою НК РСІ СРСР від 14 березня 1933 р. Відтоді вплив торгсинівської адміністрації на оцінювачів обмежився питаннями внутрішнього розпорядку¹⁸. Загальне керівництво скупунктами здійснював Центральний пункт скуповування. Так тривало до середини 1934 р., коли його ліквідували, а

управління скуппунктами повернули адміністрації крамниць об'єднання¹⁹.

До літа 1933 р. скуповування цінностей відбувалося винятково у торгсинівських магазинах, адже відвідувачі автоматично прикріплювалися до осередків, які прийняли у них коштовності. Така практика спричиняла численні незручності персоналу, бо наплив великої кількості покупців, які шуміли, кричали, штовхалися, заважав працювати²⁰. У липні 1933 р. голова районного виконавчого комітету Каневський констатував, що люди у Ромнах стоять під пунктом скуповування по 5–6 днів, сподіваючись здати цінності. Міській раді він запропонував негайно передати Торгсину увесь будинок, в якому той розташовувався, виселивши звідти залізничну станцію. Зауважимо, що самому Каневському не надто подобалося сусідство райвиконкому зі скуппунктом через постійне скупчення біля того великої кількості людей²¹.

У червні 1933 р. товарні ордери Торгсину (своєрідні грошові знаки об'єднання, що видавалися з кінця 1931 р.) замінили на розрахункові («заборні») книжки. Ця подія суттєво вплинула на роботу пунктів скуповування цінностей. Справа в тому, що під час оформлення ТОТів на них ставилася печатка з назвою міста, в якому власник міг їх отоварити. Здавач автоматично прикріплювався до певної крамниці з її асортиментом товарів. Впровадження розрахункових книжок дозволило виносити скуппункти за межі магазинів. Клієнт отримував право обслуговуватися у будь-якому представництві системи. Передусім таку практику почали впроваджувати у великих містах. Товарні книжки зразка 1933 р. використовувалися до жовтня 1934 р., коли їм на зміну прийшли товарні книжки нового зразка, якими користувалися до моменту ліквідації Торгсину. З їх запровадженням об'єднання повернулося до практики прикріплення здавачів до крамниць, які видали книжку²².

У великих містах пункти скуповування цінностей облаштовувалися в окремих кімнатах чи навіть будинках. Складніше було на периферії. У Носівці скуппункт розмістився у крамниці, не був відгороджений та не опалювався²³. З акту перевірки пункту скуповування у Кролевці, датованого 15 березня 1934 р., дізнаємося, що приймальник-оцінювач працював поряд з касиром, а не ізольовано від працівників осередку²⁴. До його робочого місця вів вузький прохід, відділений залізною сіткою. Український письменник на еміграції Григорій Сірик описував його як «дощатий закапелок, в якому біля заграбованого віконця сидів чоловік в окулярах»²⁵. У Прилуках скуппункт розташувався над універмагом «Торгсин» за 250 м від банку. Це була маленька, «світла та зручна» кімната, яку оцінювач ділив з іншими робітниками осередку²⁶. Приймальний пункт у Шостці розміщувався у сарайчику з маленьким віконцем поряд з крамницею²⁷.

Кількість скуппунктів у населених пунктах не була сталою та залежала від попиту, фінансових можливостей, рентабельності, наявності фахівців. Наприклад, у січні 1933 р. у Конотопі функціонувало три пункти скуповування (власне торгсинівський, а також у філіях ощадкаси та Держбанку), а у Прилуках планувалося збільшити їхню кількість до п'яти²⁸. У березні 1934 р. в обласному центрі середнє навантаження на одного оцінювача не перевищувало показника в 65–85 прийомів на день при нормі у 160–200, що стало вагомою підставою для ліквідації одного з існуючих скуппунктів²⁹.

В залежності від цінностей, які «мобілізувалися» Торгсином, виокремлювалися три види скуппунктів: зі скуповування коштовних металів (золота і срібла у виробках, брухті, злитках, монетах), коштовного каміння та валютні каси. До їх штату входили старший приймальник, приймальник-оцінювач і касир³⁰. Таке розмаїття посад було характерним для великих і потужних осередків, натомість у райцентрах усі

функції зазвичай покладалися на одного працівника, хвороба чи відсутність якого паралізували роботу всієї філії.

Об'єднання вимагало, щоб оцінювачами ставали фахівці, проте їх катастрофічно не вистачало. У 1935 р. в Чернігівській області з необхідних 19 наявності було 13 приймальників цінностей. У Ніжині срібло скуповувала особа без професійних навичок³¹, у Ромнах, Прилуках і Конотопі посада деякий час лишалася вакантною³². Ставку доводилося робити не стільки на політично витриманих працівників, скільки на тих, які хоча б якось розумілися на ювелірній справі, вміли розпізнавати підробки, визначати пробу, встановлювати вагу. Не дивно, що крім колишніх ювелірів, посаду приймальника цінностей масово обіймали колишні годинникарі та зубні техніки³³. Так, оцінювачем у Глухові працював ювелір Я. М. Мурашковський, який походив з відомої родини «золотих справ майстрів»³⁴, у Кролевіці, Сновську, Хуторі-Михайлівському, Ніжині – годинникарі Й. Г. Виноградов³⁵, С. Є. Білий³⁶, Л. І. Воловик³⁷, Е. Б. Золотницький³⁸. Для підвищення їхньої кваліфікації Торгсин організовував спеціальні курси, на яких розповідали про різновиди коштовних металів та їхні властивості, знайомили з прикладною справою (клеюванням, розпізнаванням апробованих металів), способами виготовлення прикрас, технікою прийому цінностей. Навчання було розраховано на 132 години, складалося з теоретичних і практичних занять, однак суттєвих результатів не дало³⁹.

Графік роботи оцінювачів рекомендувалося вибудовувати таким чином, щоб скупункти працювали у базарні дні. Керівники крамниць ігнорували подібні поради. Перевірки осередків у Конотопі, Ніжині, Ромнах, Прилуках засвідчували, що пункти скуповування були зачиненими у вихідні дні, натомість магазини системи працювали. Чернігівська облконтора «Торгсин» радила узгоджувати графіки роботи крамниць та скупунктів, а відпочивати тоді, коли торгівля

йшла не надто жваво⁴⁰. Непорозуміння виникали у питаннях тривалості робочого дня. У серпні 1935 р. керівництву Чернігівської обласної контори доповіли про те, що оцінювач у Прилуках щоденно завершував прийом цінностей на годину раніше, а раз на два тижні – на три години. Пояснювалося це нібито необхідністю оформлення відправлення цінностей та відбувалося з мовчазної згоди дирекції універмагу, яка не вбачала в цьому жодних порушень. Зауважимо, що в інших скуппунктах про подібну практику нічого не знали⁴¹.

Заробітна плата працівників пунктів скуповування на Чернігівщині була вищою за середню по обласній конторі. Так, на початку 1933 р. оклад приймальника у Новгороді-Сіверському становив 175 крб.⁴², а середня зарплата коливалася в межах 145–166 крб.⁴³. Більш важливим заохоченням, що втримувало працівників на роботі, було пайкове забезпечення. У середині 1934 р. воно залежало від норми виробітку. Щоб одержати пайок вартістю 12 крб., оцінювач мав протягом місяця обслужити 4,2 тис. здавачів (не менше 150 осіб на день), 10 крб. – 3,6 тис., 8 крб. – 3 тис., 6 крб. – не менше 2,4 тис. осіб⁴⁴. Такі показники були занадто великими для однієї людини. Якщо за умов шаленого попиту 1933 р. вони могли їх виконувати (у червні 1933 р. приймальник-оцінювач у Шостці щодня обслуговував до 120 осіб⁴⁵), то у реаліях 1934 р. – скоріш ні. Аби зрозуміти важливість подібного заохочення в роки голоду та хронічного недоїдання населення, варто перерахувати товари, які входили до складу пайка. У лютому 1933 р. директор Прилуцького універмагу Х. Е. Муравник отримала пайок вартістю в 10 крб., а це: 18 кг борошна, 2 кг цукру, 2 кг рису, 5 кг пшона, 2 кг оселедців, 4,75 кг макаронів, 0,5 л соняшникової олії, 1 кг мила господарського. Скромніший перелік товарів був в охоронця А. І. Камінера (вартість 5 крб.) – 12 кг борошна, 1 кг цукру, 1 кг рису, 2,25 кг пшона, 1 кг оселедців, 2 кг макаронів, 0,5 кг мила господарського⁴⁶.

Робота оцінювача була складною. Він мав переконатися у справжності металу, безпомилково визначити вагу, пробу, вартість. За допомогою плоскогубців, кусачок, магніту, лупи, викрутки, ножиць по металу, молотка, зубила працівник позбувався всіх не коштовних частин виробу, після чого напилком, шилом чи голкою робив надріз або глибоку подряпину на предметі, куди спрямовувалося кілька крапель азотної кислоти. Відсутність хімічної реакції свідчила про те, що перед оцінювачем було золото, потемніння – срібло, а кипіння з нальотом зеленуватого відтінку – мідь. В об'ємних речах (браслетах, сережках) робився глибокий надріз або, після попередження власника, їх розламували, адже траплялися випадки заповнення порожнин міддю чи оловом для збільшення ваги виробу⁴⁷. В очах пересічного відвідувача, наприклад, майбутнього українського письменника на еміграції Григорія Сірика (1918 р. н.), робота приймальника цінностей у Кролевці виглядала так: «... обгорілий годинник він [оцінювач – М. Г.] майже вихопив у мене з рук і, не сказавши й слова, відчинив покришку, вибив маленьким молоточком циферблат з механізмом у смітницю, побризкав рамці якоюсь рідиною і, добре витерши їх ганчіркою, зважив та написав щось на папірцеві незрозумілими карлючками. Потім подав мені той папірець»⁴⁸.

Торгсин вживав усіх можливих заходів, щоб жоден грам цінностей не пройшов повз пункт скуповування. Оцінювачів зобов'язували працювати в нарукавниках з клейонки, робочий стіл покривати склом або лінолеумом, а по його краях робити бортики. У столі облаштовувався спеціальний ящик, над яким проводилися маніпуляції. Увесь зібраний золотий пил раз на два місяці передавали до банківських установ⁴⁹. Потреби збирати срібний пил не було.

З початком скуповування діамантів Торгсин зобов'язав осередки забезпечити безперебійну «мобілізацію» і цих ко-

штовностей. Техніка прийому коштовного каміння була складнішою за оцінку золота чи срібла, адже на підсумкову вартість впливало більше факторів – форма, колір, міцність, вага. Ймовірність помилитися була надзвичайно високою, практичних навичок не вистачало, тому оцінювачі неохоче погоджувалися на цю роботу. Для заохочення працівників об'єднання запропонувало їм спеціальні пайки та грошові винагороди. Так, скупивши діамантів на суму до 72 крб., оцінювач отримував пайок вартістю у 2 крб. золотом. Усі подальші розрахунки здійснювалися тільки у радзнаках. Максимально, на що міг сподіватися приймальник цінностей, – це 125 крб. Виплачували їх за «мобілізацію» коштовного каміння на суму понад 300 крб.⁵⁰. Згодом верхню межу виплат збільшили до 200 крб⁵¹.

В апараті Чернігівської обласної контори «Торгсин» не було працівника, який опікувався роботою пунктів скуповування. У липні 1934 р. комерційний директор М. М. Флейшер запропонував покласти ці обов'язки на керівників міжрайонних баз, проте питання залишилося невирішеним⁵². На початку 1935 р. обласна нарада директорів Торгсину констатувала, що керівники крамниць не переймалися роботою скуппунктів та не інформували населення про умови прийому дорогоцінних металів⁵³. Єдиним дієвим засобом контролю за роботою приймальників залишалася раптова ревізія.

Об'єднання намагалося створити для оцінювачів сприятливі умови роботи, забезпечити їх якісним канцелярським приладдям, терезами, реактивами, а робоче місце – освітленням. Зреалізувати задумане вдавалося частково. З численних актів, перевірок, доповідних дізнаємося про коло проблем, з якими зіштовхувалися працівники. Вони нарікали на відсутність приладів, інструментів, вагів, реактивів⁵⁴. Гостро стояло питання зберігання та охорони «мобілізованого». У Прилуках золото зберігалося у жерстяному ящику з отвора-

ми для відповідних проб, срібло – у ящику під столом, а мали б – у вогнетривких ящиках. Денної охорони чи сигналізації у крамниці не було, вночі ж оцінювач покладалася винятково на надійність та уважність сторожів⁵⁵. З Акту обстеження крамниці «Торгсин» у Прилуках від 11 травня 1935 р. дізнаємося, що у розпорядженні приймальника цінностей були технічні ваги (для зважування золота вагою до 100 грамів та срібла до 500 грамів), комплекти гир і дрібних важків. Реактиви зберігали у затемнених пляшечках, які, на думку самого оцінювача, були якісними. Що ж стосується інструментів, то комплект був неповний: не вистачало кусачок, великого напилку, великих плоскогубців та шаберу⁵⁶.

Оцінювачі не надто прискіпливо дотримувалися інструкцій Держбанку, нівелюючи десяті та соті частини грама. Такими діями вони занижували вартість коштовностей, фактично обдурюючи клієнтів. У Носівці, наприклад, приймальник округлював вагу срібла до цілого значення та визначав пробу металу без використання реактивів⁵⁷. Схожі порушення фіксувалися у Прилуках, Новгороді-Сіверському, Ніжині. Самі оцінювачі не надто цим переймалися. Співробітник скупункту у Ніжині Файвишевський зауважував, що він «за 0,75 грама ніколи не платив та сплачувати не буде»⁵⁸.

Користуючись своїм становищем, приймальники цінностей отримували значні прибутки у вигляді так званого «припеку» (різниця між прийнятим і зданим до банку золотом). Він був приємним доповненням до заробітної плати і в середньому становив 2–3 г на 1 кг зданого дорогоцінного металу. Український історик В.І.Марочко стверджує, що у січні – лютому 1932 р. «припек» коливався в межах від 23 до 374 кг по магазинам Торгсину в УСРР⁵⁹. Покарання, які мали викоринити подібні ганебні явища, особливо не лякали приймальників. Прийнята Наркоматом праці СРСР постанова від 27 серпня 1932 р. «Про майнову відповідальність праців-

ників, що здійснюють операції з золотом, іноземною валютою та іншими цінностями» передбачала грошові стягнення з винних, розмір яких у 15–20 разів перевищував вартість цінностей⁶⁰.

Типовими зловживаннями оцінювачів були заниження ваги виробу та проби металу. Ошукані клієнти висловлювали своє незадоволення у скаргах на ім'я керівників осередків. Так, у травні 1933 р. до крамниці у Ніжині звернувся інвалід II групи, який стверджував, що співробітник приймального пункту Е. Б. Золотницький свідомо занижив вагу і пробу зданого ним золотого браслету. Процедура зважування, за словами потерпілого, промайнула швидко, а озвучені 46,7 г 48 проби викликали подив. Власник переконував, що справжня вага прикраси становила 58,7 г, а проба була 56. На прохання переважити браслет Е. Б. Золотницький відповів відмовою, пояснивши її тим, що встиг помістити прикрасу до спеціального опломбованого ящика. Керівництво осередку прийняло до розгляду скаргу, проте перевірити правомірність дій оцінювача не вдалося, адже на той час усе скуплене побутове золото встигли передали Держбанку⁶¹. За підрахунками російської дослідниці О. О. Осокіної, «припек» по Радянському Союзу лише у 1933 р. склав 9 млн. крб. або майже 7 тонн чистого золота⁶².

Отже, пункти скуповування цінностей Торгсину разом з приймальниками-оцінювачами, які в них працювали, були важливою складовою викачування коштовностей з кишень звичайних радянських громадян. Об'єднання планувало забезпечувати скупункти найкращими фахівцями, належним обладнанням, достатнім фінансовим забезпеченням, проте виконати всі узяті на себе зобов'язання йому виявилось не під силу. Та й самі оцінювачі не цуралися можливості збагатитися за рахунок довірливих громадян. Дана проблематика не може вважати вичерпаною. Окремого дослідження потре-

бує пошук імен працівників скупунктів, поновлення основних віх їхньої біографії, адже успішність роботи будь-якої організації насамперед залежить від її співробітників.

1. *Симоненко В.* Під шаленим натиском (За матеріалами Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині) / В. Симоненко, С. Марценюк // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 112.

2. *Архипова А. С.* Ранние анекдоты о Сталине: материалы к систематизированному собранию (1925–1940) / А. С. Архипова, М. А. Мельниченко // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. Серия «Литературоведение. Фольклористика». – 2009. – № 9. – С. 343.

3. *Осокина Е. А.* Золотая лихорадка по-советски / Е. А. Осокина // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111.

4. *Герштейн В.* Ликвидация «Торгсина» / В. Герштейн // Правда. – 1936. – 1 февраля. – С. 4.

5. *Осокина Е. А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. А. Осокина. – М., 2009. – С. 191.

6. *Марочко В. І.* «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 101.

7. *Осокина Е.* Доллары для индустриализации: валютные операции в 1930-е годы / Е. Осокина // Родина. – 2004. – № 3. – С. 76–81.; *Її ж:* Золото и индустриализация: тайны Торгсина / Е. А. Осокина // Экономическая история: ежегодник, 2009. – М., 2009. – С. 168–192.; *Її ж:* Торгсин в советской экономической системе 1930-х годов / Е. А. Осокина // Труды Института российской истории РАН. – 2013. – № 11. – С. 206–226.

8. *Павлова И. В.* Торгсины в Западно-Сибирском крае / И. В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.

9. *Толмацкий В.* Время Торгсина / В. А. Толмацкий // Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 66–69.

10. *Орешкин О. Ю.* Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы Торгсин в 1933–1935 гг. / О. Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2012. – № 4. – С. 162–165.; *Його ж:* Некоторые особенности правового регулирования реализации карточной системы по линии внутренней торговли СССР в первой половине 1930-х гг. (на примере работы торговой сети Владимир-

ской межрайонной базы Торгсина) / О. Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2013. – № 3. – С. 164–168.

11. *Семенова А. Ю.* Деятельность Вятского отделения Всесоюзного объединения «Торгсин» (1932–1936 гг.) / А. Ю. Семенова // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2010. – №4. – С. 35–39.

12. *Марочко В.* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.; *Його ж:* Селянські черги за торгсинівським хлібом / В. Марочко // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К., 2012. – С. 313–326.

13. *Мельничук О.* Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР / О. Мельничук // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 203–212.; *Її ж:* Селяни і «Торгсин»: система заготівель побутового золота в УСРР (1932–1936 рр.) / О. Ю. Мельничук // Український селянин. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 282–284.

14. *Шуйський І. В.* Торгова мережа «Торгсин» у столиці Радянської України в 1932–1933 роках / І. В. Шуйський // Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матер. Міжн. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 163–169.

15. *Попов А.* Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.) / А. Попов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «История». – 2007. – Т. 20. – № 1. – С. 66–72.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 3 зв.

17. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. Р-1629, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

18. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 6, арк. 124 та зв.

19. *Осокина Е. А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. А. Осокина. – М., 2009. – С. 384–385.

20. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-1379, оп. 1, спр. 39, арк. 180.

21. Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 20, арк. 16.

22. *Горох М.* Грошові знаки «Торгсину» та їхні замітники / М. Горох // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Одесса, 2011. – Вип. 10. – С. 133–136.
23. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 28, арк. 20.
24. Держархів Сумської обл., ф. Р-1624, оп. 1, спр. 11, арк. 35.
25. *Сірик Г.* Під сонцем обездолених. Ч. 3. Сирітськими стежками / Г. Сірик. – Торонто, 1983. – С. 138.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 94, арк. 27.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 39, арк. 32.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 10, арк. 13 зв.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 159, арк. 58.
30. *Поливанов В. А.* Учет и организация работы в торговой сети Торгсина: практическое руководство / В. А. Поливанов. – М., 1935. – С. 10, 78.
31. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 63, арк. 9.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 66 зв., 67 та 116 зв.
33. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 51, арк. 292.
34. *Горох М.В.* Торгсин у Глухові: особистісний вимір / М. В. Горох // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К. – Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 339.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 87, арк. 19.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, арк. 27.
37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 73, арк. 14.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, арк. 80.
39. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 119, арк. 52–54.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 116 зв.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 94, арк. 226.
42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 177, арк. 6.
43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 24, арк. 36.
44. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 39, арк. 135–136.
45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 39, арк. 32.
46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 127, арк. 11.
47. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 49, арк. 17.
48. *Сірик Г.* Під сонцем обездолених. Ч. 3. Сирітськими стежками / Г. Сірик. – Торонто, 1983. – С. 139–140.
49. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 85, арк. 8.
50. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 47, арк. 54.
51. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 99, арк. 8.
52. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 49, арк. 47.

- 53. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 13 зв.
- 54. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 10, арк. 13 зв.
- 55. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 5, арк. 35 та зв.
- 56. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-5599, оп. 1, спр. 94, арк. 27.
- 57. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-323, оп. 1, спр. 411, арк. 29.
- 58. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 78, арк. 97.
- 59. *Марочко В.* Селянські черги за торгсинівським хлібом / В. Марочко // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К., 2012. – С. 321.
- 60. *Осокина Е. А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. А. Осокина. – М., 2009. – С. 386.
- 61. ВДАЧОН, ф. Р-1379, оп. 1, спр. 28, арк. 30–31.
- 62. *Осокина Е. А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. А. Осокина. – М., 2009. – С. 89.

Київський Всеукраїнський «ГОСЕТ» (1928 – 1950)

Київ споконвіку – місто багатонаціональне. На середину 20-х років XX ст. його національний склад був такий: українці – 43%, євреї – 28%, росіяни – 25%, поляки – 0,26%. Понад чверті мешканців міста розмовляло на їдиш. І водночас Київ – великий європейський культурний центр. Тому цілком природно історично склалося, що, окрім загальновизнаного статусу колиски слов'янських культур, Київ виявився значним центром розвитку і єврейської культури. Як складова національної культури розвивалося єврейське театральне мистецтво.

Зародження єврейського театру відбувалося у складних умовах. З одного боку – заборона іудейської релігії на лицедійство та образотворчі мистецтва, з іншого – імперська політика, що гальмувала вільний розвиток національних культур. На межі XX ст. відбуваються перші успішні спроби кращих їдишистських театральних колективів всупереч забороні грати у великих містах України, як то Одеса, Київ, Харків. В цей період єврейський театр стає невід'ємною частиною міської культури.

З 1919 року у Києві працює театр «Унзер Вінкл» («Наш куточок») під керівництвом режисера Наума Лойтера. У 1920-ті роки в Києві на Подолі працює ще один єврейський театр – «Їдише фольксбіне» («Єврейська народна сцена»), який очолюють режисери і актори Яків Ліберт та І. Ракитін.

А найбільш значним з єврейських театральних колективів, що існували у Києві, стає «Кунст Вінкл» («Куточок мистецтва»). Заснований 1919 року у Полтаві видатним актором Рудольфом Заславським мандрівний театр гастролював по

Україні, поки 1922 року не переїхав до Києва, де осів і став першим стаціонарним єврейським театром. «Кунст Вінкл» містився за адресою: вул. Миколаївська, 4.

Відображенням основного напрямку репертуарної політики, – на єврейську класичну драматургію, на продовження національних традицій, – було ім'я Абрама Гольдфадена, засновника єврейського театру, яке носив цей колектив.

Восени 1928 року, задовольняючи потребу місцевого єврейського населення у театрі національною мовою, у Києві було відкрито другий в Україні державний єврейський театр – Київський «ГОСЕТ»*.

Основу трупі новоствореного театру склали кращі акторські сили «Кунст Вінкла», а також окремі актори, які перейшли з Харківського «ГОСЕТу» та інших театральних колективів. Організатор і художній керівник Київського «ГОСЕТу» Захарій Він визначив основне завдання новоствореного театру: стати їдишистським культурним центром для населення міста¹.

1930-го року Київський «ГОСЕТ» очолив режисер МХАТУ Борис Вершилов. Він приїхав до Києва зі своєю Московською єврейською студією «Фрайкунст» («Вільне мистецтво»). Найбільш талановиті випускники студії разом зі своїм педагогом увійшли до трупі театру: Раїса Яцовська, Поліна Померанц, Мойсей Ойбельман, дружина Б. Вершилова актриса Естер Бонгард.

З приходом нового художнього керівника у театрі визначилися і нові основні напрямки репертуарної політики: виробничий та героїко-патріотичний. Виробнича тема у Київському «ГОСЕТі» була репрезентована постановкою п'єси М. Погодіна «Поема про сокиру» (реж. Б. Вершилов, худ.

---

* Назва «ГОСЕТ» використовується як власне ім'я, згідно з усталеною термінологією, що застосовується для визначення єврейських театрів (Московський «ГОСЕТ», Київський «ГОСЕТ» тощо). Назва ДЕРЖЕТ загальноприйнятою не стала.

М. Драк) та виставою «П'ятий горизонт» П. Маркиша (реж. Б. Вершилов), що розповідала про роботу єврейських гірників у шахтах Донбасу. Героїко-патріотичний напрямок визначали, насамперед, постановки «Нафтолі Ботвін» А. Вев'юрка (реж. Б. Вершилов, худ. І. Нівінський) та «Гірш Леккерт» А. Кушнірова (реж. Б. Вершилов, худ. М. Драк)².

Ще 1919 р. в Києві режисером Ефраїмом Лойтером була організована єврейська театральна студія, що стала першим навчальним закладом для фахової підготовки акторів національного театру. Опіку над студією взяла впливова єврейська організація «Культур-Ліга», що ставила своїм завданням відродження всіх видів культури і мистецтва на їдиш.

За підтримки «Культур-Ліги» 1920-го року відбувся переїзд студії до Москви на навчання.

В грудні 1925-го року у Харкові було організовано Перший Всеукраїнський «ГОСЕТ» під керівництвом Ефраїма Лойтера. Ядро трупи склали студійці, що завершили своє навчання у Москві. З 1928-го року художнє керівництво театром здійснює Моріс Норвид. В цей період роботи Всеукраїнського «ГОСЕТу» відчутним стає вплив режисера Леся Курбаса та театру «Березіль», що працювали у Харкові з 1926-го року.

1934 року столицю України було перенесено з Харкова знову до Києва. І Перший Всеукраїнський «ГОСЕТ» як головний єврейський театр республіки також був переведений до Києва. Відбулося злиття двох труп: Харківського і Київського «ГОСЕТів» під керівництвом Бориса Вершилова. Тепер і без того сильний акторський склад Київського театру став просто «зоряним»: на одній сцені працювали Ада Сонц і Лазар Калманович, Шева Фінгерова і Абрам Нугер, Дмитро Жаботинський і Анна Шейнфельд, Семен Бідер і Нехама Вайсман, Данило Дніпров і Поліна Померанц – кращі сили єврейського театру в Україні. Слід зазначити, що такі відомі київські актори, як Лазар Калманович, Гірш Вайсман, Яків Ліберт, Дмитро Жаботинський, були виховані «старою» школою єв-

рейського театру. А ось серед «харків'ян» були артисти, які у складі студії «Культур-ліги» навчалися в Москві. Вони являли собою новий тип єврейського актора, вихованого на синтезі традиційної «системи» Станіславського з новаторською «біомеханікою» Мейєрхольда, на сполученні школи «переживання» і «перевтілення». Навчання зосібно Аді Сонц, Емануїлу Дінору, Ізі Ізраелю дало ґрунтовну сценічну культуру і підготувало до самостійних творчих пошуків. Їхній переїзд до Києва якісно підсилив трупу Київського «ГОСЕТу». Київський Всеукраїнський «ГОСЕТ» другої половини 30-х років – безсумнівно, кращий єврейський театральний колектив в Україні.

З влиттям у колектив нових сил змінюється і репертуарна політика театру. Якщо на початку свого перебування на посаді художнього керівника Київського «ГОСЕТу» Борис Вершилов зосереджується, в основному, на тогочасній, тобто радянській, єврейській та російській драматургії, то з середини 30-х років відчутнішим стає його потяг до класичного національного репертуару.

Ще 1933 р. режисер почав працювати над виставою «Перший єврейський рекрут» (п'єса Л. Резніка за мотивами І. Аксенфельда), прем'єрою якої відкривається сезон 1934–35 рр. Це була грандіозна постановка, в якій режисер зайняв увесь акторський склад театру. Велика кількість масових сцен утворили справді епічну картину життя єврейського містечка Небувалого, до якого докотилася хвиля примусового рекрутування до царського війська. Головний герой п'єси – Нахман на прізвище «Великий» (цю роль блискуче виконав Дмитро Жаботинський) – не мав потрапити у рекрути, бо був єдиним сином бідної сліпої матері. Але його хитрістю заманили до будинку містечкового багатія (нібито на побачення з коханою дівчиною). Там хлопцеві дали підписати начебто шлюбний договір, але виявилося, що він поставив свій підпис під угодою добровільно піти в солдати на двадцять п'ять

років... Роль матері грала Раїса Яцовська. Найбільше глядача вражала сцена її божевілья (коли Нахмана забирали до війська), яку актриса проводила делікатно: мінімалізм зовнішнього виразу за максимального напруження почуттів³.

Київська публіка позитивно відзначила зміни у репертуарній політиці «ГОСЕТу». Вистави класичного національного репертуару: «Міреле Ефрос», «Перший єврейський рекрут», а також «Уріель Акоста», – мали великий успіх і надовго закріпилися в афіші театру.

Прем'єра «Уріель Акоста» (реж. Б. Вершилов, худ. І. Федотов) відбулася 1935 р. В єврейському театрі ця п'єса вважається культовою, бо вона, по суті, провістила його появу як феномена. Відомі випадки, коли актори «старого» єврейського театру (наприклад легендарний Якуб Адлер – перший єврейський трагік з трупи Абрама Гольдфадена) під час заборони грати вистави на їдиш мандрували з російськими трупамі і виконували роль Уріеля Акости рідною мовою. Данило Дніпров гідно прийняв естафету: він тонко і делікатно проводив ліричні сцени – з Юдіф'ю (Р. Яцовська), зі своєю старою матір'ю (З. Мурована), був переконливим у сценах філософських суперечок – з верховним рабином Бен Акібою (М. Ойбельман), зі Спінозою (М. Давидзон). А справжнім акторським тріумфом Д. Дніпрова–Акости можна вважати яскраві й промовисті монологи – втілення його життєвої позиції і філософського кредо. З-поміж інших акторських робіт слід відзначити майстерну гру Семена Бідера в ролі Бен-Йохая, суперника Уріеля і нареченого Юдіфі⁴.

До 1935 року формування трупи фактично завершується. Актори з яскравими індивідуальностями, різних напрямків і театральних шкіл складали єдиний театральний колектив: міцний, зіграний, художньо сполучений. Акторський ансамбль нічим не поступався кращим театральним колективам, включаючи прославлений Московський «ГОСЕТ». А яскраві й різнопланові акторські індивідуальності гідні були

прикрасити сцену не тільки єврейського, а й театру будь-якої «національності». Велика увага приділялася вихованню молодих акторів єврейського театру. Будучи талановитим педагогом, Борис Вершилов надавав молоді можливість активно працювати і розвиватися.

На початку сезону 1936–37 рр. Київський «ГОСЕТ» залишився без свого художнього керівника. Бориса Вершилова було призначено головним режисером Київського театру російської драми ім. Лесі Українки. Він залишає «ГОСЕТ» міцним, повнокровним, загартованим колективом. В цей час художнє керівництво театром проводиться режисерською колегією, до складу якої входять актори і режисери Абрам Нугер, Емануїл Діно́р, Данило Стрижевський, Дмитро Жаботинський, Данило Дні́пров. Творчим успіхом наступного, 1937 р., для Київського «ГОСЕТу» стала постановка «Хаїм Бойтре» М. Кульбака (реж. А. Нугер та Е. Діно́р)⁵. Заголовну роль Хаїма Бойтре – розбійника, народного месника, єврейського Уленшпігеля – виконав Александр Гранах. Учень Макса Рейнга́рдта та Ервіна Піска́тора, актор західноєвропейської школи, антифашист, він залишив Німеччину з політичних переконань, працював у Москві. До Києва приїхав на зйомки фільму «Останній табір», де грав циганського ватажка рома Баро. 1936 р., під час зйомок актор знайомиться з Борисом Вершиловим. Режисер давно мріяв про постановку «Венеціанського купця» В. Шекспіра, і саме в особі Гранаха знаходить ідеальну кандидатуру на роль Шейлока. Невисокий, кремезний, смаглявий, з виразними чорними очима та кучерявим волоссям, актор мав запальний, нестримний темперамент і визначні голосові дані. Роль Шейлока стала дебютом Гранаха на київській сцені й одразу зробила його відомим у широких глядацьких колах. Весь Київ ходив на виставу «Венеціанський купець», часто по кілька разів. А. Гранах грав Шейлока у притаманній йому дещо різкій манері, грав живу мислячу людину, сильну особистість, яка здатна

любити, ненавидіти, прагнути помсти, і все – повною мірою⁶.

У виставі «Хаїм Бойтре» його герой, примусово відданий у рекрути, таємно повертається, щоб помститися. Але у рідних краях на нього чекає не тільки боротьба за справедливість, а й велике кохання і закономірний трагічний фінал. Гранах був переконливим і в героїчних, і в ліричних сценах. Актор у своєму арсеналі мав улюблений і бездоганний засіб виразності – красивий глибокий голос широкого діапазону з виразними інтонаціями і чіткою дикцією. Для кожного персонажа А. Гранах створював справжню голосову партитуру. Якщо в ролі Шейлока актор переважно працював на «піанісімо» – тихий улесливий голос відповідав манерам персонажа, змінювався він тільки у фіналі, – то роль Хаїма Бойтре Гранах проводив на «форте» – гучним, повним голосом. Однак для створення образу актор застосовував цілу палітру художніх засобів та прийомів: використовував сценічну світлотінь, підкреслений рух і жест тощо. І все це контролювалося та об'єднувалося в єдиний образ справжнім почуттям, акторським «переживанням».

Гідною партнеркою Шейлока-Гранаха у «Венеціанському купці» була Анна Шейнфельд, яка зіграла драматичну роль Джессіки, єдиної дочки Шейлока, що кидає батька і, прихопивши його скарб, втікає з коханим. Ще одна яскрава роль молодой актриси того ж сезону (1936–37 рр.) – це Суламіф з однойменної п'єси А. Гольдфадена.

«Шуламіс» («Суламіф») А. Гольдфадена у репертуарі київського «ГОСЕТу» репрезентувала жанр ліричної комедії. Біблійний сюжет, самотні типи далекого минулого єврейського народу (багатій, бідняк, раб, пастух) зацікавили публіку. Критика позитивно оцінила роботу театру, виконану в світлих, мажорних тонах, особливо відзначаючи виконавців А. Шейнфельд (Суламіф) та А. Нугера (раб Цингінтанг). «Шейнфельд створює ліричний і нестримний у своїх почуттях образ молодой дівчини Суламіфі. Це не стилізація під

історичну мелодраму. Характер Суламифі в трактовці Шейнфельд оформлений рисами і особливостями справжньої дочки пустелі, молодой супутниці бідняків-пастухів», – писав рецензент⁷.

Здавалося, що Нюся Шейнфельд не грала Суламифі – актриса ставала нею. Режисер Київського «ГОСЕТу» Мойсей Лоев у своїх мемуарах згадує виразний епізод. Приміщення, в якому працював театр (колишній Клуб будівельників, за адресою: вул. Хрещатик, 29) вже давно потребувало ремонту, особливо дірявий дах. Одного разу під час вистави «Суламифі» загримів грім, почалася сильна злива. На сцені ж Суламифі-Шейнфельд заблукала в пустелі, потерпає від спраги і спеки в пошуках колодязя... І ось коли вона у відчаї вигукнула: «Пити! Води!», – зі стелі закрпала дощова вода. Актриса не розгубилася; стала на коліна, підняла руки до неба і промовила: «Дякую тобі, Г-ди, ти почув мою молитву, врятував від спраги, від страшної мученицької смерті!» Потім підвелася, закружляла в якомусь дикому ритуальному танці, ковтаючи дощові краплі... Глядачі шалено аплодували молодій актрисі – і ті, хто зрозумів, що відбулося, й ті, хто вирішив, що так було задумано⁸.

1937 р. Київський «ГОСЕТ» очолив талановитий режисер Наум (Нохем) Лойтер (брати Ефраїм і Наум Лойтери – видатні діячі єврейського театру, плідно працювали в різних колективах). На посаді художнього керівника Н. Лойтер перебував лише рік, але за цей період репертуар театру поповнився цікавими виставами.

Першим спектаклем, поставленим Н. Лойтером, була інсценізація повісті Шолом-Алейхема «Стемпеню». До цієї постановки Київський «ГОСЕТ» звертався до творчості Шолом-Алейхема тільки одного разу – працюючи над виставою «Дер Ойцер» («Скарб»), якою відкрився театр. Наум Лойтер поставив спектакль у м'яких, ніжних тонах, яскраво відобразивши своєрідність шолом-алеїхемівського стилю. Головними були

теми митця, який задихається в умовах містечкового оточення, та жінки, скутої релігійними догмами, які позбавляють її права кохати. У ролі скрипаля Стемпеню – натхненного, пристрасного – виступив актор Мойсей Ойбельман. Роль його коханої Рохеле ніжно і проникливо виконала Шева Ейлішева. Окрім виконавців головних ролей, акторським успіхом став образ Фрадл, дружини Стемпеню, в яскравому та живому виконанні Шеви Фінгерової. Її Фрадл – справжня «бой-жінка»: смілива, різка, діяльна. Енергія, мажорні тони образу Фрадл прекрасно відтіняли тендітний, сумний образ Рохеле. Ці два жіночі характери, такі різні та по-своєму привабливі, створювали два «полюси» вистави, між якими борсається бентежна душа Стемпеню.

Критика відзначала також цікаві і вдалі масові сцени, які показували будні й свята єврейського містечка, були мальовничим тлом, на якому розвивалися стосунки головних героїв. Особливо запам'ятовувалася сцена весілля, яке проходило традиційно з капелою музикантів, зі скоморохом-бадхеном (в ролях клейзмерів виступали такі талановиті актори, як Лазар Калманович, Мойсей Теплицький, Ісак Альперович)⁹.

1930-ті рр. були позначені також новим злетом акторської діяльності Лазаря Калмановича. Київський глядач прекрасно знав цього актора, вихованого старим єврейським театром, який дуже швидко зайняв провідні позиції в театрі новому. У жовтні 1928 року розпочався новий важливий період у творчості Л. Калмановича – робота у київському «ГОСЕТі», на сцені якого актор зіграв свої кращі ролі, створив найяскравіші образи.

Саме до таких належить головна роль у виставі «Тев'є дер Мілхікер» («Тев'є-молочник») за творами Шолом-Алейхема (інсценізація Е. Добрушина та Н. Ойслендера, 1938 р.). Для постановки було запрошено Льва Литвинова, режисера Мінського «ГОСЕТу», оформив виставу Є. Кордиш. Новели, що створюють цикл про Тев'є-молочника, Шолом-Алейхем пи-

сав протягом кількох десятків років. Тев'є у виконанні Л. Калмановича нібито зійшов зі сторінок шолом-алейхемівської прози. Невтомний трудівник, містечковий філософ, його не в змозі зламати ніякі життєві негаразди. Він – сутність єврейського народу, його символ. І тому слова у фіналі: «Допоки душа тримається в тілі, їдь далі, Тев'є!», – у Лазаря Калмановича звучали оптимістично, незважаючи на те, що герой зі своєю родиною і нехитрим скарбом вигнаний з рідної Анатівки, попереду – нескінченні мандри і непевне існування¹⁰.

Сезон 1939–40 рр. Київський Всеукраїнський «ГОСЕТ» зустрічає з новим художнім керівником. До Києва приїздить актор і режисер Мойсей Гольдблат – визначна особистість в царині єврейського театру, з приходом якого в театрі настає період творчої стабільності, закінчується часта зміна режисерів, що належали до різних сценічних шкіл та напрямків. З Гольдблатом Київський «ГОСЕТ» пройде весь свій подальший шлях, до самого закриття у лютому 1950-го р.

М. Гольдблат – актор і режисер Московського та засновник Біробіджанського «ГОСЕТів». Першою постановкою нового головного режисера на київській сцені була історична трагедія Самуїла Галкіна «Бар-Кохба» («Син Зірки», худ. Н. Альтман). За свідченням критики, означена вистава «була поворотним моментом у житті Київського єврейського театру. Побутовщина, яка тяжіла над талановитим колективом, поступилася місцем перед шуканнями справді театральної виразності. Піднеслася культура мови. Героїчні образи п'єси щиро схвилювали глядачі. «Бар-Кохба» – ця захоплююча сторінка далекого минулого єврейського народу, втілена Галкіним в привабливі контури сценічної легенди – прозвучала як героїчна драма і відкрила нові, приховані до цього, можливості в творчості багатьох акторів», – писав про виставу відомий київський театральний критик Хаїм Токар¹¹.

Мойсей Гольдблат на сцені київського «ГОСЕТу» одразу проявив себе і як талановитий актор. 1940 року він виступив

у головній ролі Шимен-Еле у виставі «Зачарований кравець» за Шолом-Алейхемом (реж. Л. Литвинов, худ. Н. Альтман). Старшина кравецького цеху Шимен-Еле – веселий бідак, який, за власним висловом, «востаннє покуштував молока, коли його відлучали від груді». Своєю акторською грою Мойсей Гольдблат наблизився до невичерпної теми світового мистецтва – теми «маленької людини». «Сміх крізь сльози» – так колись визначив Шолом-Алейхем особливість свого творчого кредо, і тому жанр вистави – трагікомедія – найбільш точно відповідав суті шолом-алейхемівської прози. Х. Токар зазначає, що «...найяскравішим у цьому спектаклі є образ кравця у виконанні заслуженого артиста РФСР орденосця М. Гольдבלата. Київ знає цього артиста з його багаторічної роботи в Московському ГОСЕТі, але в такому творчому розквіті, на такому художньому піднесенні ми бачимо його вперше.

В образі кравця Шімон-Елі схрещуються ідейні і стильові тенденції всього спектаклю. Трагічна нотка, яка звучить у вустах артиста, коли він співає пісеньку: «Ти, Шімон-Еля, п'ятдесят років уже бідняк, і бідняком, з божою допомогою, лишишся», – визначає весь стиль спектаклю і настрої цієї ліричної трагікомедії.

Пластичний малюнок образу кравця у виконанні М. Гольдבלата гранично виразний. Артист надзвичайно музикальний і ритмічний, культура слова у нього не залишає бажати нічого кращого. Він глибоко розкриває найтонші душевні переживання свого героя. Все у нього внутрішньо виправдане»¹².

Вже перші роботи Мойсея Гольдבלата – і режисерські, і акторські – на київській єврейській сцені переконливо довели, що в театрі з'явився безперечний лідер, режисер із сильною творчою волею і оригінальним мистецьким почерком. Новий художній керівник Київського «ГОСЕТу» вдало сполучав гостру, виразну, підкреслено-театральну манеру видатного режисера Олексія Грановського, учнем якого він був, з

життєвим реалізмом, притаманним школі старого єврейського театру. А як талановитий актор М. Гольдблат приніс на київську сцену високу культуру і кращі традиції Московського «ГОСЕТу».

У передвоєнний період, за свідченнями критики й очевидців, відвідуваність єврейського театру різко зросла. Адресу Київського «ГОСЕТу» – Хрещатик, 29 (у глибині Пасажу) – знали не тільки всі євреї міста, а й численні глядачі інших національностей. По обидва боки арки (над входом у Пасаж) була розміщена світлова афіша театру двома мовами – російською та їдиш. Кращі вистави проходили з незмінними аншлагами.¹³

Але в цей самий час над театром збираються хмари: 1937 рік, арешт Александра Гранаха став відправним пунктом репресій і утисків, які скоро торкнуться багатьох акторів і співробітників «ГОСЕТу». Так з талановитого акторсько-режисерського дуету А. Нугер – Е. Дінор на довгі десять років таборів вибуває Емануїл Дінор (йому пощастило повернутися до театру, але вже у повоєнному 1948 році). Того ж 37 року було репресовано одного з найдосвідченіших акторів театру Якова Ліберта. Ще дванадцятирічним хлопцем він прийшов до трупи Абрама Гольдфадена, пізніше був партнером по сцені Естер-Рохл Камінської. Численні клопотання за цього легендарного актора сприяли тому, що Я. Ліберта достроково звільнили і після двох років заслання він повернувся на київську сцену. Колишній головний режисер Київського «ГОСЕТу» Борис Вершилов майже півроку ходив під реальною загрозою арешту, причому переважно за «шкідливі націоналістичні постановки», здійснені ним у єврейському театрі. Тільки захист К. С. Станіславського і запрошення на роботу в Московський оперний театр його імені врятували талановитого режисера від ув'язнення, але Київ Б. Вершилов полишає вже назавжди¹⁴.

У 1939–40 рр. працювала урядова комісія з перевірки ді-

яльності Київського «ГОСЕТу». Досконало і прискіпливо вивчалися репертуарна політика театру, його фінансова документація, особові справи акторів і співробітників. Шукали найменші недоліки у роботі театру, зловживання керівництва тощо. За висновками розслідування головний кримінал керівництва «ГОСЕТу» полягав у тому, що для вистави «Кол-Нідре» Переця Маркіша (реж. М. Гольдблат, худ. Л. Альтшутлер) було придбано святковий талес та купувався ритуальний живий півень – до кожної вистави новий. Комісія різко засудила «націоналістичні надлишки», але суворіших звинувачень висунути не змогла. Ось тільки нове приміщення, призначене для київського «ГОСЕТу» (по сусідству зі старим, за адресою: вул. Хрещатик, 43) – просторіше і зручніше, переселитися до якого так мріяла вся трупа, – так і залишалося недобудованим¹⁵.

Але театр, всупереч обставинам, тиску влади, жив і працював. У передвоєнний період у репертуарі «ГОСЕТу» з'являється кілька веселих розважальних п'єс, нібито комедійними постановками театр прагне відволікти глядача від суворості реальності.

З початком Великої Вітчизняної війни Київський державний єврейський театр УРСР повністю реформує свою роботу: було організовано кілька концертних бригад для виступів на мобілізаційних пунктах та у шпиталях. Концертні програми йшли українською та російською мовами.

До середини липня, як і всі інші театри м. Києва, єврейський театр було евакуйовано. Трупа розпалася; зібрати її вдалося тільки 1942 року у м. Джамбулі (Казахстан). В цілому, географія роботи театру в цей час дуже широка: Фергана і Куйбишів, Ульяновськ і Кустанай¹⁶.

У Джамбулі базою Київського «ГОСЕТу» стало приміщення Казахського театру. Дві трупи – місцева і єврейська – працювали в чергу. Були відновлені кращі довоєнні вистави «ГОСЕТу», що йшли на їдиш, показані декілька яскравих

постановок п'єс сучасних авторів російською мовою. Також були підготовані декілька концертних програм, до яких входили одноактні п'єси і музичні номери, що йшли єврейською, українською і російською мовами¹⁷.

1944-го року театр переїхав до Коканду, а потім – до Фергани.

Того ж року, після визволення України, була проведена реєвакуація Київського Всеукраїнського «ГОСЕТу». Але у Києві місця єврейському театрові вже не знайшлося. Хрещатик лежав у руїнах, обидва приміщення – і старе, і недобудоване – були зруйновані. До зведення нової будівлі «ГОСЕТ» було розміщено у м. Чернівці. Сподівалися, що тимчасово, а виявилося – назавжди, до самого закриття...

Восени 1945-го року колектив «ГОСЕТу» їде до Києва на гастролі. На честь 20-річчя заснування I Всеукраїнського державного єврейського театру (м. Харків, 1925 р.) єдиний у повоєнній Україні «ГОСЕТ» запрошують до столиці з кращими виставами.

В ознаменування великих заслуг театру, зокрема у роки війни, «ГОСЕТу» було присвоєне ім'я Шолом-Алейхема, класика єврейської літератури. Нагородами і грамотами були відзначені окремі актори театру. На святковому ювілейному вечорі з нагоди 20-річного ювілею «ГОСЕТу» серед інших почесних гостей виступив Соломон Міхоелс – народний артист СРСР, художній керівник Московського ГОСЕТу, голова Антифашистського комітету Радянського Союзу. Міхоелс вручив художньому керівнику Всеукраїнського ГОСЕТу Мойсею Гольдблату, своєму учневі та багаторічному дублерові на московській єврейській сцені, різьблену кришталеву вазу, щільно заповнену насінням квітів¹⁸. Подарунок супроводжувався словами про те, що Соломон Міхоелс привіз цю вазу, наповнену насінням, щоб посіяти його у Бабиному Яру, де пролилася невинна єврейська кров; і нехай квіти, що виростуть, нагадують людям про жертви найстрашнішого зло-

діяння нацистів. А ваза нехай наповнюється до країв ширими сльозами глядачів, але тільки тоді, коли на сцені буде йти вистава про трагедію Бабиного Яру¹⁹. До вази була додана металева гравірована пластина з дарчим написом²⁰.

Гастролі тривали більше місяця, і на всіх виставах зал Театру оперети був переповнений. Київський глядач переконувався, що тяжкі роки війни й евакуації не позбавили «ГОСЕТ» ані акторської майстерності, ані ансамблевих якостей, ані талановитої режисури. Все те, за що публіка любила один з кращих київських театрів, було в наявності – але по закінченні гастролей «ГОСЕТові» довелося знову повертатися до Чернівців²¹.

Друга половина 40-х років для «ГОСЕТу» стала періодом творчого поступу: театр активно працює, збагачує репертуар, залучає нового глядача. У цей час ставиться багато національної драматургії: і єврейська класика, і п'єси тогочасних авторів. Значне місце в репертуарі посідає російська радянська драматургія – театр проявляє лояльність та ідеологічну витриманість. Але близько 1948-го року тон рецензій різко змінюється, особливо стосовно постановок національної драматургії – на часі боротьба з космополітизмом²².

1949-го року економічне становище театру різко погіршується: «ГОСЕТу» відмовлено у державній дотації. Єврейський театр був приречений на поступове згасання... Адміністрація намагається врятувати театр: надсилаються листи М. Хрущову, іншим керівникам республіки з проханням перевести театр назад до Києва, де єврейське населення було більш численним і можна було сподіватися на більшу фінансову стабільність. Але прохання залишаються без відповіді²³.

«ГОСЕТ» з усіх сил намагається вижити, залишитися «на плаву», залучити публіку. Задля цього терміново ставляться нові й нові вистави. Так, за 1949 рік театром було показано 13 прем'єр! Але збори були не в змозі перекрити навіть витрати на постановки. Актори театру ім. Шолом-Алейхема,

намагаючись призупинити процес вмирання театру, одного разу всім колективом відмовилися від отримання заробітної платні. Але допомогло це зовсім не надовго. У цей час по всій країні пройшла хвиля репресій проти діячів єврейської культури. У січні 1950 року були ліквідовані всі єврейські театри Радянського Союзу, наближалася черга останнього – Всеукраїнського «ГОСЕТу»²⁴.

Ще 1946 року театр ім. Шолом-Алейхема поставив спектакль за інсценізацією його роману «Ді блондженде штерн» («Мандрівні зорі») (реж. М. Гольдблат, худ. Л. Файленбоген, Г. Кеслер). Тема вистави була особливо близькою діячам єврейського театру: тяжкі долі мандрівних артистів, складний шлях до успіху, колючі терни жаданої слави... В ролі Рейзеле виступила Софія Лейман. Ця робота стала тріумфом талановитої артистки, її кращою роллю. Здатність С. Лейман перевтілюватися, імпровізувати давали глядачеві можливість побачити, як дівчина з бессарабського містечка, дочка кантора стає видатною співачкою Розалією Співак. На створення образу працювало все: чудові зовнішні та вокальні дані, милозвучна мова, сценічний шарм. Новими гранями у виставі розкрився талант Семена Бідера, який раніше грав переважно негативні ролі – а тут він створив проникливий і темпераментний, привабливий і пристрасний образ талановитого актора Лео Рафалеско. Яскраво й виразно, соковитими народними фарбами змалювала типаж містечкової «примадонни» Брайнделе Козак провідна характерна актриса трупи Шева Фінгерова. Вистава вийшла ліричною та піднесеною. За визначенням глядачів, за всі п'ять років роботи Київського «ГОСЕТу» в Чернівцях саме вистава «Мандрівні зорі» стала найвизначнішою подією театрального життя, безперечним успіхом режисера, виконавців і всієї трупи²⁵.

І саме цій виставі судилося завершити історію єврейського театру в Україні. У лютому 1950 року комісія Комітету у справах мистецтв прийняла рішення про закриття Чернівець-

кого державного театру імені Шолом-Алейхема у зв'язку з нерентабельністю. В останній вечір у театрі був переаншлаґ. Глядачі заздалегідь були поінформовані про останню виставу «ГОСЕТу», тому майже все місто прийшло на прощання з улюбленим колективом і всім єврейським театром.

На сцені кохали і страждали Рейзеле Співак і Лео Рафалеско, а у залі горіли свічки і глядачі не стримували сліз, оплакуючи гірку долю єврейського актора... Публіка і трупа розходились далеко після опівночі, усвідомлюючи, що відбулася не просто остання вистава – відбувся похорон єврейського театру...²⁶

Після закриття «ГОСЕТу» талановитий цілісний акторський колектив розпався. По-різному склалися долі єврейських акторів. Декому з них поталанило, подолавши мовний бар'єр, перейти на російську сцену (Ада Сонц, Лія Бугова, Дмитро Жаботинський). Але переважній більшості реалізуватися так і не вдалося. Того мистецького злету, тієї атмосфери спільної творчості, яка панувала на сцені київського «ГОСЕТу», не знайшов більше ніхто з цих акторів.

Закриття останнього з колись численних єврейських театральних колективів СРСР означало припинення існування їдишистського театру в Україні. А згодом навіть поняття «єврейський театр» пішло у небуття на довгі роки. Майже півстоліття факт існування «ГОСЕТу» замовчувався, а матеріали, що його висвітлювали, були приречені на знищення.

Розглядаючи театральне мистецтво в Україні як явище поліетнічне, необхідно звернути увагу на розвиток єврейського (їдишистського) театру. Без його національної своєрідності, колориту, яскравих соковитих барв була б неповною картина театрального життя України ХХ сторіччя.

1. Вин З. Пути и задачи еврейского театра // Вечерний Киев. – 1928. – 16 жовтня.

2. Лоев М. Украденная муза... – с.53-58.

3. Там само – с.61-62.
4. Там само – с.70-75.
5. Михайлович О. Творчий успіх //Театр. – 1937. – № 2 – с.13.
6. Лоев М. Украденная муза... – с.77-82.
7. Ю. М. «Суламифь» в єврейському театрі // Більшовик. – 1939. – 20 вересня.
8. Лоев М. Украденная муза...– с.75.
9. Гец С. «Степеню» в Державному єврейському театрі УРСР // Комсомолець України. – 1937. – 2 квітня.
10. Лоев М. Украденная муза...– с.92.
11. Токар Х. Шляхом шукань // Театр. – 1940. – № 10 – с.15.
12. Там само – с.18.
13. Ильицкий Р. Страница из истории Киевского ГОСЕТа // Калейдоскоп (додаток до газети «Еврейские вести» – І. М.) – 1995. – 27 червня.
14. Лоев М. Украденная муза...– с.82-87.
15. Ильицкий Р. Страница из истории Киевского ГОСЕТа // Калейдоскоп (додаток до газети «Еврейские вести» – І. М.) – 1995. – 27 червня.
16. Вядро Ш. Театр на правильном творческом пути // Дзямбул : Коммунист. – 1944. – 12 червня.
17. Лоев М. Украденная муза... – с.112-113.
18. Рч – 95 МТМКУ
19. Лоев М. Украденная муза...– с.141.
20. Н-доп 5521 МТМКУ
21. Лоев М. Украденная муза...с.135-139.
22. Там само – с.222.
23. Там само – с.219.
24. Там само – с.254-255.
25. Там само – с.188-191.
26. Горгун В. Последний спектакль // Калейдоскоп (додаток до газети «Еврейские вести» — І. М.) — 1995.

Чернігівський єврейський театр: погляд крізь століття

Творчість національних театральних колективів дозволяє зрозуміти народні традиції, звичаї, обряди, національні цінності. Це все разом допомагає українцям наблизитись до розуміння культури інших народів. Усвідомити те, що всі національні меншини і титульні нації не діляться на поганих та хороших. Вони є рівні між собою. Особливо гостро дане питання постає в наш час. Коли в Україні між українцями і національними меншинами різні сили намагаються розпалити національну ворожнечу.

У першій половині ХХ ст. у Чернігові діяв єврейський аматорський театр під керівництвом талановитого митця – режисера і актора Михайла Ліденталя. Постановки деяких вистав цього театру здійснили відомий режисер Микола Світловидов та заслужений діяч мистецтв Української РСР Володимир Влад-Неллі. Театральний колектив Ліденталя мав, як стверджує Ной Малісов, гарний оркестр, який складався з професійних музикантів.¹ Після революції цей колектив був єдиним стаціонарним театром у Чернігові (обласний театр ім. Т. Г. Шевченка почав давати вистави лише в 1933 році). Незважаючи на підтримку з боку місцевої влади, театр у 1948 році заборонили. Діяльність М. Ліденталя вражає: він більш ніж 30 років керував драматичним колективом міського Палацу піонерів та школярів. Серед його колишніх вихованців – народні артисти Росії О. Петренко та В. Бондарчук, київський режисер заслужений артист України В. Бугайов, І. Бурдученко, В. Світюк, білоруський кінорежисер Д. Нижняківська.²

За сприяння Чернігівського єврейського культурного цен-

тру в 1989 році була створена учнем Михайла Ліденталя, Євгенієм Ковтуновським театральна студія «Менчн», що в перекладі на українську мову означає «Люди». Найбільш повну інформацію про даний театральний колектив виклав у своїй статті «И был театр...» Геннадій Капланов. Він разом зі своїм братом Валерієм Каплановим від початку створення театру брав участь у постановках вистав. Обидва актори були учнями Михайла Ліденталя.³

Прем'єра першої вистави відбулася на свято Пурім у філармонії 9 березня 1990 року. Вона мала назву «Менчн» («Люди»), постановка була присвячена 131-й річниці з дня народження її автора, класика єврейської літератури – Шолом-Алейхема. Театральний колектив майже до кожного єврейського свята готував невеликий спектакль. За весь час діяльності театру-студії «Менчн» були поставлені спектаклі: «Кваліфікаційна комісія» і «Домова охорона» Н. Ердмана, «Агенти» і «Доктора» Шолом-Алейхема. Також проводилися театральною студією загальні концерти до різних єврейських свят, пуримшпілі, капусники з пародіями, анекдотами, піснями та віршами.

Останньою п'єсою театру «Менчн» був багатоактний спектакль за п'єсою М. Гершензона «Гершеле з Остропілля» – це класика єврейської драматургії. Прем'єра вистави відбулася 20 квітня 1992 року на сцені Чернігівського обласного драматичного театру ім. Шевченка.⁴ Незважаючи на успішність та популярність вистав, актори театру поступово один за одним виїжджали за кордон, здебільшого до Ізраїлю та Америки. Театральний колектив «Менчн» проіснував до 1992 р.⁵

Під керівництвом Ірини Савицької у 1990 році в Палаці дітей та юнацтва був організований театральний гурток, який з часом став Міні-театром «Кожен обирає для себе»⁶. На початку гуртківці займалися проведенням новорічних ранків та інших свят для дітей. У 1994 р. гуртківці створили власний «канський» фестиваль, де члени міні-театру виконували

ролі режисерів-постановників. Такий захід дуже сподобався як організаторам, так і учасникам й поступово став традицією для театрального колективу. Згодом на основі «канського» фестивалю, був створений фестиваль «Відображення». У 1997 році в рамках цього фестивалю в приміщення театру ляльок на конкурс було представлено п'єси С. Мрожека, К. Чапека, Б. Брехта, С. Моема, Шолом-Алейхема, С. Беккета. Репортаж про фестиваль показали по місцевому телебаченню. Тогочасний директор Благодійного єврейського фонду «Хесед Естер» Ірина Лапко зацікавилася представленими роботами і запропонувала виступити на найближчому святі єврейської общини з постановками «Дружина – єврейка» Б. Брехта і «Царствіє небесне» Шолом-Алейхема.⁷

У 1998 р. напередодні Міні-театр «Кожен обирає для себе» взяв собі назву «Шпігл», що в перекладі на українську означає «Дзеркало». В одному з інтерв'ю Ірина Савицька так пояснила вибір саме такої назви: «... наш театр і наші спектаклі – віддзеркалення наших бажань і надій. Ми показуємо вам світ таким, яким його бачимо. Хочеться, щоб глядач побачив на сцені самого себе, з своїми мріями, побоюваннями, чеснотами і пороками».⁸

У різний час колектив театру складався як зі школярів, студентів, так із дорослих людей різних національностей. Акторський склад театру постійно оновлювався. Для того щоб скоротити кількість претендентів, запровадили іспит з акторської майстерності. Заняття проводились зазвичай 3-4 рази на тиждень. Відшліфовувалась сценічна мова, навички фехтування, сценічний рух, а також безпосередньо репетиція вистав. Додатково двічі на тиждень займались хореографією. Запрошували акторів міських театрів, які проводили майстер-класи для студійців. Репертуар театру «Шпігл» був надзвичайно різноманітним та відображав єврейську театральну традицію, яка брала свій початок від театральної трупи Ліденталя 40-х років ХХ ст.

Визначною подією в творчій діяльності театру «Шпігл» став прем'єрний показ вистави «Кільце Соломона», який відбувся 24 лютого 2000 р. в приміщенні Чернігівського обласного державного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка. Спектакль був присвячений десятиріччю діяльності театрального колективу і створений за сценічною версією авторського тріо у складі Ірини Савицької, Валентини Томіліної й Олександра Чевана в жанрі філософської казки за текстами іудейських, арабських, християнських джерел з використанням уривків з творів О. Купріна.

Майже тисячний зал Чернігівського обласного державного українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка був у захваті. Пізніше театральный колектив виступав з цією ж п'єсою у різних містах країни: Києві, Житомирі, Мукачеві, Ужгороді, Славутичі, Сімферополі та ін. Самобутність вистави підкреслювали національні єврейські танці та лаконічні декорації, основа яких чотири дзеркала, що поглинають, випускають, відображають акторів. Чотири дзеркала – чотири основні мотиви, чотири основні змістовні деталі; за допомогою таких засобів режисери розкрили почерк єврейського театру.⁹ Найвизначнішого успіху вистава «Кільце Соломона» досягла у Львові. Вона була представлена на I-му Міжнародному фестивалі єврейського театрального мистецтва «Сузір'я Лева», що проходив з 10 по 14 листопада 2002 року. Спектакль був визнаний одним із трьох найкращих, за нього колектив отримав «Великого кришталевого лева».¹⁰

Театр «Шпігл» невпинно розвивався і вже в 2003 р. в Чернігові на сцені Чернігівського філармонічного центру представив трагікомедію відомого драматурга Г. Горіна «Чума на обидва ваших дома!» у постановці режисера Ірини Савицької. Після цієї вистави Чернігівському відкритому єврейському театру «Шпігл» постановою від 2 червня 2003 р. було присвоєно звання «народного аматорського».

На Всеукраїнському фестивалі аматорських театрів «Те-

атральна осінь», що проходив з 26 по 29 жовтня 2005 р. у Прилуках, театр «Шпігл» представив трагікомедію Г. Горіна «Чума на обидва ваші дома!» і переміг у номінації «Театральне мистецтво», ставши лауреатом I ступеня.¹¹

29 травня 2005 р. Чернігівський народний єврейський театр «Шпігл» представив нову п'єсу для чернігівської публіки «Моня Цацкес – прапороносець» за однойменною повістю Ефраїма Севели. Дія п'єси розгортається в одному з полків 5-ї Литовської дивізії – унікального для Червоної Армії формування, що складався на 40 % з євреїв. Окремі з підрозділів цієї дивізії були повністю єврейськими, навіть команди спочатку доводилося віддавати на ідиш, адже покликані сюди вихідці з єврейських містечок Литви і Польщі, що стали радянськими громадянами перед самою війною, часом не розуміли ані російської мови, ані комуністичної ідеології. Спектакль має ряд сюжетів, що змінюють один одного: про будні в навчальній частині, про солдатський побут, про складні взаємини підлеглого і командного складу армії, про казенне знецінення понять «подвиг» і «любов до Батьківщини». Діапазон характерів у п'єсі найширший. Тут і класичний недотепа Фіма Шляпентох, і боягуз та кар'єрист політрук Кац, і грубі та прямолінійні службовці старшина Качура та підполковник Штанько, і Моня Цацкес, для якого «бути євреєм» – означає думати і діяти швидко, намагаючись знайти вихід з будь-якої ситуації. А після всього пережитого – мати силу не втратити людяність і не уподібнитися тим, хто зруйнував його будинок і знищив його родину. Вистава викликала масу емоцій у глядачів і була поставлена настільки вдало, що вже 9 листопада 2005 р. у Києві була представлена в рамках VIII-го Міжнародного фестивалю театрального мистецтва «Блукаючі зірки», а також у Львові на III-му Міжнародному фестивалі єврейського театрального мистецтва «Сузір'я Лева» 2006 року. П'єса отримала нагороду в номінації «Краще сценографічне рішення вистави».¹²

У 2005 році за ініціативи правління Чернігівської міської єврейської общини (лист голови правління С. Г. Бельмана міському голові Чернігова від 09 лютого 2005 р. №5) розпорядженням міського голови Чернігова О.В. Соколова за № 65-р від 25 лютого 2005 р. було започатковано щорічний Міський фестиваль єврейської культури ім. Шолом-Алейхема. Згідно з цим Розпорядженням було розроблено Положення Про міський фестиваль єврейської культури, та створено Оргкомітет.

Яскравою подією у творчій діяльності театру «Шпігл» стало відкриття III-го фестивалю, яке відбулося 25 березня 2008 р. на сцені Чернігівського обласного дитячого театру ім. О. Довженка. Творча програма «Шолом-Алейхем на театральній сцені» була відкрита виставою «Царствіє небесне» у виконанні Чернігівського народного єврейського театру «Шпігл». За десять років існування актори театру створили сталі традиції в єврейському театральному мистецтві Чернігова, не відходячі від традицій аматорських театральних колективів минулих років, вкрапляючи у театральне мистецтво України елементи єврейської культури, розкриваючи спосіб мислення і життя єврейського народу.¹³

Значення діяльності єврейського театру «Шпігл» полягає у синтезі досвіду єврейських театральних колективів, що йому передували, та нових вимог часу, що постали перед театральним мистецтвом; у популяризації творів про життєвий та культурний поступ єврейського народу; у донесенні до українського глядача світоглядних особливостей євреїв через героїв п'єс та поясненні мотивів тих чи інших вчинків зображуваних на сцені.

1. Малисов Н. Артисты солнечного города // Тхия. – 2003. – №11. – 25 ноября. – С. 4

2. Малисов Ной Коли оживає фото // Чернігівські відомості. – 25 лютого. – С.6.

3. Капланов Г. И был театр // Тхия. – 1999. – № 6. – 16 июня. – С. 3.

4. Малисов Н. «Нешоме» (Душа) // Тхия. – 1988. – № 13. – 30 декабря. – С. 4.
5. Капланов Г. И был театр // Тхия. – 1999. – № 6. – 16 июня. – С.3
6. К узнецова В. Золотая пава удачи // Тхия. – 1999. – №9. – 17 сентября. – С.4.
7. Кузнецова В. «Шпігл» відзначив перше десятиріччя// Чернігівські відомості. – 2001. – 2 березня. – С.7.
8. Чеван А. Фестиваль собирает друзей / А. Чеван // Тхия. – 2007. – 13 апреля. – № 4. – С.3.
9. Драган І. П'ять днів із двадцяти років // Біла хата. – 2002. – 6 грудня. – С.4.
10. Чеван А. Фестиваль собирает друзей // Тхия. – 2007. – 13 апреля. – № 4. – С.3.
11. Адрузова Н. Чем удивить театральную публику? // Семь дней. – 2005. – 25 мая. – С.18
12. Чеван А. Моня Цацкес – знаменосец// Тхия. – 2005. – №6. – 20 июня. – С.3.
13. Чеван А. Наша фестивальная осень// Тхия. – 2005. – №11. – 21 ноября. – С.3.

«Кланяюсь Чернігову и музею Тарновского»

(Листи Я. А. Віннікова до Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського).

Яков Абрамович Вінніков (1910–1997) – знаний вчений, біолог-гістолог, доктор біологічних наук, професор, уродженець Чернігова. Розпочинав свою наукову діяльність у Всесоюзному інституті експериментальної медицини в 1936 році. В 1956-му очолив лабораторію еволюційної морфології Інституту еволюційної фізіології імені І.М. Сеченова АН СРСР (з 1964-го – Інститут еволюційної фізіології та біохімії імені І.М. Сеченова). Представник наукової школи академіка М.Г. Хлопіна. Академіком та його школою розроблена теорія дивергентного розвитку тканин. Згідно з цією теорією еволюційний розвиток тканин відбувається принципово таким же чином, як і організмів, підлягаючи тим же основним закономірностям, що і цілі організми¹. Сферою наукових інтересів Я.А. Віннікова були будова, розвиток, функціональна організація органів чуттів: зору, нюху, смаку, слуху і рівноваги. Ім'я вченого добре відоме в науковому світі Європи та Америки. І якби не обставини, саме він міг стати автором важливого відкриття – способу отримання антиполіомієлітної сироватки в тканинних культурах. Під час експериментів на заражених поліомієлітом маках вчений першим дійшов до висновку, що в тканинних культурах можна отримати сироватку проти такої страшної хвороби. Однак реалізація цієї ідеї потребувала додаткового фінансування, в якому досліднику було відмовлено, бо на думку керівництва Академії медичних наук культивування тканин є ідеалістичним методом,

непридатним для практичного застосування². А через деякий час американський вчений Альберт Брюс Сейбін завершив роботу над створенням власної живої вакцини. Він й увійшов в історію як автор вакцини проти поліомієліта. Більш детально про життя та діяльність Я.А. Віннікова можна дізнатися зі статті Ілани Він «Патриарх сенсорной биологии», яка надрукована в матеріалах IV міжнародного наукового семінару «Євреї Левобережної України. История и культура», що відбувся 19 березня 2008 року в Чернігові.

На жаль, чернігівці про свого земляка не пам'ятають. А народився Яків Абрамович саме в Чернігові 12 вересня 1910 року. Про дату народження, його батьків, чернігівський період життя, наукову діяльність і ще багато про що ми вперше дізналися з листів Я.А. Віннікова до Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, написаних на прохання музейників.

Про вченого та його адресу автор цієї статті довідалася випадково під час зустрічі з рідними ще одного чернігівця, видатного вченого-генетика Й.А. Рапопорта в Москві в 1994 році. Обидва науковці не лише народилися в Чернігові – познайомившись в дитинстві, вони зберегли дружні стосунки на все життя.

Восени того ж 1994 року розпочалося наше листування. Тривало воно три роки: з 1994-го по 1997-й. Всього музейники отримали чотири листи та одну вітальну поштівку. Перший лист, написаний Яковом Абрамовичем, датований листопадом 1994 року, останній – 10 квітня 1997-го, а надійшов він до музею вже після 8 травня 1997 року. Це останні роки життя Я.А.Віннікова. Вчений був у поважному віці, відчував себе не дуже добре, тому іноді помилявся у своїх спогадах. Але це не зменшує зацікавленості до його листів.

Нині листи зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (Вр 3761–3765).

Листи наводяться мовою автора.

1. Лист.

«Проф. ЯКОВ АБРАМОВИЧ ВИННИКОВ,

С.-Петербург, 194017, Дрезденская ул. д. 8 кв.1

Ноябрь, 1994 г.

Господину А.Н. Неделя

Директору Черниговского музея имени В.В.Тарновского

Глубокоуважаемый г-н Неделя!

Благодарю Вас за Ваше письмо за № 227. Оно, по-видимому, долго меня дожидалось, так как я только недавно вернулся из заграничной командировки. Прошу извинить за запоздалый ответ.

Отвечаю по-русски на Ваше русское письмо, хотя українська мова для мене ще рідна. Я хорошо помню музей «графа» Тарновского, который я часто посещал в школьные годы, правда, тогда, мне помнится, это было серое узкое высокое готическое здание. Мне недавно, кстати, подарили небольшую книжечку «Черниговский исторический музей» 1988 года. Теперь я вижу, что он помещается в ложноклассическом здании с колоннами. Я не был в Чернигове уже 25 лет, но продолжаю живо интересоваться родным городом, родной Украиной.

Когда я в нем был последний раз летом в поисках родного запаха, так как ничего материального из моего детства почти не осталось, то им оказался запах ночных метиолов. Я очень обрадовался уцелевшему Валу с пушками, «Дому Мазепы» и некоторым церквям.

Наряду с теплыми воспоминаниями детства остались также тяжелые. Так, меня исключали из школы, как сына лишенца, из последнего класса. Арестовали замечательного директора нашей школы Заушкевича, как члена «Спілки визволення України». В годы оккупации погиб в гетто мой отец.

После окончания школы я поехал на Донбасс зарабатывать

рабочий стаж и в 1931 году поступил в Ленинградский университет, на биофак, т.к. с детства стремился стать биологом. Хотя из Университета меня дважды пытались исключить, но там я получил прекрасное высшее образование, там у меня были чудесные учителя, языки я знал еще с детства. После окончания Университета закончил аспирантуру и защитил кандидатскую диссертацию в Институте экспериментальной медицины, где остался научным работником. Затем – участие в войне в качестве майора медицинской службы, и после демобилизации в 1945 году защитил докторскую диссертацию и стал заведовать лабораторией в Институте неврологии Академии медицинских наук в Москве. Одновременно получил звание профессора (1945).

Был женат на Л.К. Титовой (умерла в 1977 г.), имею 3-х сыновей и 6 внуков. В настоящее время вдов. Покойная жена работала со мной в качестве ученого и сотрудницы.

Темой моих исследований были органы чувств, глаз, ухо, нос и т.д., как они устроены, как работают на молекулярном, клеточном и органном уровнях. Жить пришлось в Москве, где я был демобилизован и куда переехал Институт экспериментальной медицины, затем вошедший в состав Академии медицинских наук.

В годы космополитизма подвергся репрессиям и очутился в ссылке в Ашхабаде, там стал заведовать кафедрой в Медицинском институте. В 1956 году по приглашению академика Орбели с большими трудностями освободился от ашхабадской ссылки и поступил во вновь организованный Институт эволюционной физиологии им. И.М. Сеченова АН СССР в Ленинграде, где работаю до сих пор, первоначально заведующим лабораторией эволюционной морфологии, а последние 10 лет в качестве консультанта. Сейчас мне 84 года.

Я написал 8 книг, из которых 6 опубликованы и 4 переведены на английский язык в Америке и Германии, кроме того мною напечатаны как в отечественных, так и в зарубежных журналах более 300 научных работ.

Наряду с научной работой занимался педагогикой, читал курс гистологии и эмбриологии в медицинских институтах и в университетах. Глава по органам чувств в советском учебнике «Гистология» написана мною. Конечно, мое имя как научного работника стало известно среди специалистов, как у нас в стране, так и за рубежом. Однажды о моих работах была напечатана статья в «Известиях», которая была переведена в ряде газет на языки наших республик, в том числе и украинский. Больше никаких поощрений и наград, кроме военных, я у себя в стране не заслужил. Зато, я должен сказать, что мой вклад в науку был высоко оценен за рубежом, в капиталистических странах, куда я получил право выезда только во время перестройки. Я получил в Германии звание академика естествоиспытателей «Леопольдина», далее я стал доктором *Honoris causa* в двух университетах: Испании и Италии, получил медаль Гольджи в Италии, меня наградили медалью Свободы в Америке, а недавно присвоили звание «Заслуженный профессор фонда Сороса».

Теперь решайте, подходящая ли я фигура для Вашего музея; если Вы решите положительно, то я бы просил прислать ко мне представителя для переговоров. Я мог бы передать музею, если это имеет смысл, мои книги в русском издании, некоторые важнейшие работы, фотографии и т.д., а после смерти завещать библиотеку, оригиналы наград, архив.

Я считал бы очень подходящей фигурой для вашего музея покойного проф. Федора Михайловича Лазаренко, который родился в Глухове, умер в 1953 году, закончил Петербургский университет, не имел права жить ни в Москве, ни в Ленинграде, т.к. когда-то был мобилизован в армию Колчака. Он был моим учителем и другом, мы с ним разговаривали только на украинском языке, он жил в Оренбурге, где организовал два института, медицинский и ветеринарный, был членом-корреспондентом академии медицинских наук, напечатал очень интересную книгу, изданию которой после его смерти я имел

честь содействовать. У меня на работе, в моем кабинете висит его портрет – это был замечательный человек, и хотя, как и я, прожил всю жизнь в России, но всегда оставался ширим украинцем, любящим свою Родину.

Всего Вам хорошего.

Я.А.Винников»

2. Лист. «17. 01. 95, СПб, 194017, Дрезденская ул. дом 8
кв. 1.

Я.А. Винников

Чернігівський історичний музей им. В.В.Тарновського
250006, Чернигов, Горького, 4

Глубокоуважаемый г-н Неделя!

Простите за то, что обращаюсь к Вам без имени и отчества, т.к. они до сих пор, к сожалению, остаются для меня неизвестными. Спасибо за Ваше письмо, помеченное декабрем 1994 г. Я не имел ранее возможности ответить Вам, за что прошу прощения.

Благодарю Вас за готовность взять на хранение и экспонирование в Черниговский исторический музей часть книг из моей библиотеки, книги, написанные лично мною и изданные у нас в стране и за рубежом, 6 книг и около 300 оттисков оригинальных работ, изданных в журналах. Остальная библиотека великовата и на часть книг претендуют мои внуки. Мне придется кое-что разделить. Оригиналы моих научных наград, орденов и медалей после моей смерти я хотел бы передать Вашему музею. В прошлом месяце мне присудили звание «Заслуженный профессор Сороса» (США). Что касается до архива (письма, рукописи и т.д.), так он у меня не разобран. Ранний архив погиб во время войны, Если новый Вам покажется интересным, то, конечно, можете его взять, если нет, то его следует сжечь. Я собираюсь посоветоваться с адвокатом и написать официальное завещание по

поводу моего «движимого» и «недвижимого» имущества. У меня три взрослых сына (средний профессор, в Америке) и шесть внуков, как-то нужно все толком разделить и никого не обидеть.

Мне много лет, 12 сентября 1995 г. стукнет 85! Если доживу – вероятно, его будут отмечать как юбилейную дату.

Интересующий Вас период моей Черниговской жизни продолжался 17 лет. До 1917 года я получал домашнее воспитание, отсюда знание языков, непрерывное чтение. Все книги читали и обсуждали мы вместе с И.А. Рапопортом. Мы познакомились, наверное, в 2-3 года. В 9 лет прочитали «Войну и мир», а в 12 лет Дарвина. Хорошая врожденная память, прекрасные учителя, сохранившиеся после закрытых гимназий, меня любили, подбирали книги для чтения по литературе, по естествознанию, хотя больше всего я любил историю. Помню имена и фамилии учителей. Я написал недавно книгу «Моя жизнь», более 500 стр. Один экземпляр у меня, другой у сына Константина в Америке, с условием публикации только после моей смерти.

Сам город Чернигов вызывал у меня восторг. Я испытывал счастье, гуляя по Валу, окрестностям, монастырям, церквям, ездил по селам: Седнев, Березное, – жил у друзей и родных матери и до сих пор, когда вспоминаю, на глазах появляются слезы: «Село и сердце одпочине. Село на нашей Украине не-наче писанка...» У меня сохранилась материнская вышивка, достойная любого украинского музея (по семейным преданиям, мать была наполовину украинка и дружила с родными своего батьки). Я их тоже помню, хотя и звали они меня «панич». После революции я был пионером – в классе даже вожатым. Все делал серьезно, собирал библии, иконы, участвовал в сбрасывании колоколов, ломал кладбищенские ограды (стране нужен был металл), устраивали костры из ограбленных вещей церквей и синагог. Но как-то все это уживалось с глубокой религиозностью, затаенной до сих пор

– я пантеист. Но я никогда не был членом партии, не только по происхождению, во время войны это не имело значения, а из какого-то мне самому непонятного внутреннего «вето»! До исключения из школы я был славным, белокурый мальчуганом с голубыми глазами – и за одну ночь после исключения постарел на 100 лет! В Чернигове я научился любить поэзию. Сам писал стихи (вирши) на украинской мове, на немецкой. До сих пор помню их тысячи, на разных языках. По-видимому, они сохранили мне память...

Отец был сыном финансиста, добрым, но слабовольным человеком, очень красивым. Работал – вернее, служил – у собственного отца. По-видимому, по тем временам жили мы зажиточно. После революции все было конфисковано. Жили огородами, я рано понял и полюбил тяжелую физическую работу. Мы впали в страшную бедность. Я помогал за обед делать уроки туповатому товарищу. Потом начали строить ж.д. Чернигов – Овруч, и я, 13–14-летний мальчик, каждое лето работал на железной дороге. Рыл котлованы, таскал рельсы, котлован для водонапорной башни вырыл я. Платили мало, но я мог за лето заработать себе на штаны или куртку на зиму. Этой работы я стеснялся, но она помогла мне рано разобраться в жизненных проблемах, и я также понял, что в этой жизни я имею право надеяться только на себя. Помню свою первую черниговскую любовь. Вот Вам черниговские довольно противоречивые годы. Больше не спрашивайте.

О Ф.М. Лазаренко могу прибавить, что его архив должен быть в Москве, в Академии медицинских наук: Ф.М. был ее членом-корреспондентом. Вероятно, целесообразно списаться с Оренбургским медицинским институтом, который он организовал. Он похоронен в центре Оренбурга. Даты его рождения не знаю. У меня есть только его фотография, висит на работе в кабинете. Я думаю, что Медакадемия должна в своем архиве сохранить его дело и охотно с Вами поделиться. Учился он в С.Петербургском университете до первой мировой войны.

Простите за длинное письмо. Если ко мне приедет 1 человек из ваших сотрудников, он может остановиться у меня, лучше к лету, когда станет потеплее. Если я, конечно, дотяну до лета.

Спасибо за книгу «Що? Де? Як?». Кое-что, в особенности церкви, я узнаю.

С уважением, Ваш Я. А. Винников.

P.S. Простите за редакторские погрешности.»

3. Поштова листівка.

«10.I.97.С.П.б.

Дорогие черниговчане.

Большое спасибо за новогоднее поздравление.

Я очень тронут Вашей памятью, и мне немного совестно, что я так задержался на этом свете.

Конечно, буду рад, если Вы посетите меня в Петербурге и кое-что взяли бы из моего архива.

В прошлом году отмечали мой 85-летний юбилей. Его отметили в Германии и в Америке, у нас в стране я получил медаль Павлова. Я еще работаю, но неважно хожу. Шлю щирі привітання Вам і любій рідній Україні.

Кланяюсь Чернигову и Музею Тарновского.

Я.В.»

(Поштові штемпелі на листівці – Санкт-Петербург: 13.01.97. Чернігів: 21.01.97.)

4. Лист.

«Я.А Винников, 194017. С.Петербург, Дрезденская д. 8, кв.1. Дом. Телеф. 553.68.14, раб. Телефон 552.30.90.

Глубокоуважаемые сотрудники

Черниговского исторического музея,

Благодарю за новогоднее поздравление. Извините за

запоздалый ответ, хотя я также хотел вас поздравить новогодней датой. Последние ½ года болею. 4 месяца провел в больнице, недавно выписался. Месяц был в беспамятстве, я жалею, что в это время не отдал Богу душу. Теперь придется подождать. Мои сыновья осведомлены, что после моей кончины вам следует передать мои награды и несколько из написанных мною книг. Старший сын Михаил Яковлевич живет со мной и с ним, вероятно, придется иметь дело. В сентябре наш Ин-т отметил мое 85-летие (я уже был практически болен). Я получил в знак признания моих заслуг медаль И.П. Павлова. Медаль сохранилась, а документы исчезли, правда, есть поздравления Президиума РАН и ряда зарубежных коллег и учреждений. Вероятно, они тоже попадут в конечном итоге к вам.

Привет Чернигову и родной Украине.

Ваш Винников.

5.02.96.

P.S. Получил копию статьи немецких ученых в научном журнале «Tissue and Cell», посвященную моему 85-летию с фотографией. Пожалуй, стоит снять копию и оставить вам? Она на английском языке. Подходит?

Я.А.»

(Поштові штемпелі на конверті – Санкт-Петербург:

19.03.96. Чернігів: 29.03.96.)

5. Лист.

«1997, апрель, 10. С.Петербург, Я.А .Винников.

Т.П. Журавлевой, Чернигов

ЧИМ, Украина.

Глубокоуважаемая Татьяна Петровна.

Спасибо за Ваше письмо от 27.01.97. и прошу меня из-

винить за столь длительную задержку ответа. Я за это время успел проболеть и полежать в больнице. Выписался, но живу в зависимости от погоды, которая меняется ежедневно. Пытаюсь работать, но предпочитаю чтению писаное. Я Вам благодарен за бодрость и доброту, которыми дышит Ваше письмо. Недавно приезжал из Киева мой ученик, теперь он член-кор. Укр. АН – зоолог. Позвонил мне и передал привет из Украины. Я ему рассказал по телефону, как я искал место нашего дома в Чернигове, пл. 25 Жовтня. Все застроено, но ночью вдруг из-за какого-то забора я услышал запах метиолов, запах любимых цветов моей матушки... Было это лет 20 тому назад. Узнал Вал и пушки, и дом Мазепы, и Десну, и отдельные церкви и дома в центре. Нашел могилу матери, кладбище уже было закрыто. Отца расстреляли в 80 лет в гетто, ничего больше я не мог узнать. Узнал еще голубизну неба.

Теперь мне уже в Чернигов не попасть. Хожу неважно. В сентябре будет 87!

Я еще помню дореволюционный Чернигов. В 16 лет меня исключили из школы, как сына врага народа. Исключили. Семья была до революции состоятельной, после бедствовала. Все было конфисковано, но оставили огород, питались овощами. Мне пришлось уехать на Донбасс, стать рабочим и переехать в Ленинград, где поступил в университет. Из него тоже два раза выгоняли. Но я был способный парень, мечтал стать ученым. Мне помогли учителя – и вот, видите, стал им. Сейчас думаю, как наши гены регулируют функцию. Написал, но плохо. Надо переписать.

85-тилетний юбилей я не справлял, был болен и пролежал 4 месяца в больнице. Его справляли за рубежом: в Германии, и в Америке, и Канаде, в Испании. В Германии я член Германской АН. Ей 400 лет. Но я еще почетный д-р университетов в Испании и в Италии. На родине я наград не получал, был невыездной, за границу в первый раз выпустили, когда мне было уже за 80 лет. Но наградили медалью Павло-

ва. Единственное поощрение в России. Но дали возможность работать.

Кончаю. Простите за болтливость. Но в Вас я почувствовал родную душу. Поклонитесь Чернигову и Украине от моего имени.

Ваш. Винников.»

(Поштові штемпелі на конверті – «Санкт-Петербург: 28.04.97. Чернігів: 08.05.97.»)

Цей лист – останній, отриманий співробітниками музею від Якова Абрамовича. Вчений помер 8 грудня 1997 року від серцевого нападу. Похований в Санкт-Петербурзі.

На жаль, особисто зустрітися з Я.А. Вінніковим не судилося. Не змогли музейники отримати і обіцяні вченим його матеріали: документи, нагороди, наукові праці. Поки невідомою залишається доля заповіту нашого земляка. Але сподіваємось, що в майбутньому все ж воля вченого буде виконана і матеріали Якова Абрамовича поповнять колекцію Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

Весною 2015 року науковці музею намагалися відшукати могилу матері Я.А. Віннікова на старому єврейському кладовищі Чернігова. Якову Абрамовичу вдалося це зробити в свій останній приїзд до рідного міста. Але нам не пощастило. На кладовищі виявилось багато безіменних могил. Надгробки ще збереглися, але написи на них частково або повністю втрачені, тому нині неможливо дізнатися, хто похований під ними.

Не вдалося автору статті відшукати і документ про народження Я.А. Віннікова. В державному архіві Чернігівської області не зберігся повний перелік записів про народження євреїв м. Чернігова за 1910 рік, є лише декілька прізвищ. Але в архіві зберігається «Метрическая книга о бракосочетании евреев в г. Чернигове и уезде за 1895 г.», де є запис про шлюб його батьків. В графе «Кто именно с кем вступает в

брак, также имена и состояние родителей» можна прочитати: «Винников Абрам Давид Мойсей Иоселев, черниговский мещанин с девицей Темою Гиндель, дочерью мещанина Мойсея Коламекова». Нареченому було 22 роки, наречений – 20. Здійснив «обряд бракосочетания (хупу) помощник раввина З.Х. Никритин» 29 червня (за ст. стилем) 1895 року³.

В список домовласників м. Чернігова за 1908 рік внесені під № 361 «мещ(анин) Мойсей Эльевц Винник», який мав будинок на вулиці Київській (валова доходність будинку складала 122 рублі, чиста доходність – 20 рублів, вартість майна – 610 рублів)⁴ і під № 377 «мещ(анин) Аврам – Давид Мойсеев Винников». Його будинок знаходився у Вовчій слободі (валова доходність – 78 рублів, чиста доходність – 10 рублів, вартість майна – 390 рублів). Який з цих будинків належав родині майбутнього вченого? На це питання доки однозначної відповіді не має. Відомо, що на початку 1920-х років будинок, де мешкала родина Віннікових, мав адресу: Олександрівська площа, № 5. З архівних документів 1921 року дізнаємося, що в будинку на той час проживали: «Винников Аврам Мойсеев, 53 г., мельник. Винникова Тема, жена, 53 г. Сыновья: Соломон, 22 г., Арон, 19 лет; Борис, 17 лет; Янкель, 11 лет; Лазар, 9 лет. Дочь Сарра, 14 лет.» Будинок одноповерховий дерев'яний, водопроводу не мав. В «домовой анкете» квартального комітету № 21 м. Чернігова за 1921 рік у графі «Количество в квартире комнат и их размер» читаємо: «в трех комнатах – 7 на 7 аршин (приблизно 5 на 5 метрів), 2 зали»⁵. Цікаві дані зустрічаємо також в графах «Имеется ли электрическое освещение, количество печей и их исправность», «Количество и род мебели в квартире» – «1 электролампа, 1 варка.»; «1 буфет, 1 шкаф, 1 стол, 6 стульев, 2 кровати, 2 кушетки». Трохи пізніше Олександрівську площу перейменували на площу 25- го Жовтня. Саме таку назву згадує Яків Абрамович у своєму листі до музею. У повоєнні часи значну частину площі (район вулиць імені Щорса і Ком-

сомольської) забудували чотириповерхівками, тому вчений і не зміг знайти свій будинок, коли відвідав Чернігів у 1970-х роках. Частина площі, що залишилася, нині – територія Центрального ринку Чернігова.

До останнього часу не вдавалося знайти і фотографію Якова Абрамовича. Лише цього року, встановив зв'язок з його сином Костянтином, який вже довгий час проживає у Сполучених Штатах Америки, нарешті, отримали від нього фото. Це – сімейне фото Віннікових. Знімок зроблений в Чернігові у другій половині 1920-х років. На фото – юний Яків з батьками, сестрою Сарою та братами Борисом і Лазарем. Молодший з Віннікових – Лазар Абрамович Вінніков народився в Чернігові в 1912 році. У роки Великої Вітчизняної війни – старший сержант 33-го окремого танкового батальйону. Загинув 14 серпня 1943 року під час Орловської операції. Більш подробиці інформації про Лазаря та Сару Віннікових, можна знайти у статті Ілани Він «Патриарх сенсорной биологии», однак, місце загибелі Лазаря Віннікова – «под Ленинградом» вказано помилково.

1. Данилов Р., Клишов А., Боровая Т. Гистология человека в мультимедиа. – С-П., 2004. – С. 17.

2. Винников А. Перипетии научного признания: члены Немецкой академии естествоиспытателей «Леопольдина» Я.А.Винников и Л.К. Титова// Русско-немецкие связи в биологии и медицине: опыт 300-летнего взаимодействия. – С-П., 2000.

3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1258. – Арк. 317 (зв.).

4. Список домовладельцев гор. Чернигова, с указанием валовой и чистой доходности имущества их, как основы для взимания в 1908 году государственного налога и сбора в доход города.– Чернигов, 1908. – С. 17.

5. ДАЧО. – Ф.792. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.32.

Петухівка та євреї

Історія південної околиці Шостки – Петухівки (нині Артемівський мікрорайон) – ведеться з 1810-х років, коли Шостенський пороховий завод (ШПЗ) прикупив в локотських козаків нешироку, з півверсти, смугу землі по обидва боки дороги на Вороніж. На плані ШПЗ 1843 року ця смуга заводської (казенної) землі позначена ломаною лінією від слобідських (робітничих) кварталів (С) в напрямку Вороніжа (В). Ніякої забудови в межах смуги не значиться. Земля, за переказом, використовувалася шосткинцями під випас худоби. Лише у 1854 році командир ШПЗ генерал-майор Олександр Петрович Синельников (1849–1856) вперше виокремив в цій смузі пасовища одну десятину землі під єврейське кладовище [2, арк.2] (нині на місці кладовища розташоване кафе «Еліз» на Воронізькій вулиці). На кладовищі ховали померлих єврейських солдат-відставників, які залишилися працювати майстровими (робітниками) на пороховому заводі та капсульному закладі після виходу у відставку, та членів їхніх родин. Згодом почали ховати й померлих євреїв міщан, які самовільно оселилися в Шостці як торговці, шинкарі, навіть іноді не маючи на те дозвільних «приказчичьих и промысловых свидетельств», як зазначено в одному з документів 1880-х років, що зберігається в архіві музею артилерії в Петербурзі [1, арк.]. Копія цього документа та ще декілька інших, не менше цінних для історії Шостки, копій архівних документів були люб'язно надані науковцем з Петербургу, кандидатом історичних наук Норкіною Катериною Сергіївною. Вони переважно стосуються єврейського кладовища в Шостці, із них дізнаємося, що у 1873 році за кошти єврейського погребального братства було збудовано при кладовищі

будинок для проживання сторожа разом зі своїм сімейством. У будинку сторожа відбувався також обряд омивання померлих та читання молитов за спасіння душі. У документах ніде не згадується прізвище першого могильного сторожа, лише відомо, що у 1877 році шосткинські євреї, відставники та міщани запросили на посаду могильного сторожа відставного рядового солдата Залмана Юдкіна Гольдшмидта [2, арк. 2]. На жаль, у документах також немає прізвищ перших небіжчиків кладовища, як і взагалі не значиться тодішня кількість єврейських родин в Шостці. Проте згадується, що «євреї поселились при шостенском пороховом заводе с весьма давних пор» [2, арк. 6]. Поховання їхніх небіжчиків, до появи в Шостці єврейського кладовища в 1854 році, відбувалося, мабуть, десь в Глухові. Також є відомості, що за 1881–1884 роки чисельність єврейського населення Шостки збільшилася на 30 чоловік [4, 93]. Зростання чисельності відбувалося за рахунок щорічного переселення до Шостки однієї-двох єврейських родин з інших «городов, местечек и сел Черниговской губернии и даже из других губерний» [2, арк. 4]. За даними 1886 року в Шостці проживала 3541 людина, 390 з яких були євреями [4, 93]. Кожен дев'ятий мешканець поселення Шостка був євреєм. Родини євреїв проживали в будинках, придбаних ними у заводчан, «бывших на обязательной службе мастеровых порохового завода и капсюльного заведения» [1, арк.1] в межах робітничих кварталів, визначених з усіх чотирьох сторін заставами. А ось єврейське кладовище, як написано в газетній статті «Поселок Шостка», опублікованій в «Черниговских губернских ведомостях» за 1888 рік, знаходилося «на самой непроезжей почве и на противоположной стороне от порохового городка (*порохового виробництва*)» [4, 95]. Виходить, що кладовище знаходилося за протилежною від заводу південною Воронізькою заставою, на одному з суцільних піщаних пагорбів, що звуться в народі «грудами».

31 жовтня 1888 року єврейське кладовище було незаконно закрито за наказом начальника ШПЗ полковника Ісака Павловича Пилкова (1885–1903) [2, арк.4]. Того морозного дня прибув на кладовище смотритель заводських будівель Іван Павлов і разом з найнятими робітниками викинув сімейство могильного сторожа Залмана Гольдшмидта з кладовищенського будинку та зруйнував його дощенту [1, арк. 2]. Причиною закриття кладовища стало систематичне захоронення на ньому без дозволу Пилкова мерців з євреїв, які самовільно було оселилися в Шостці або ж мешкали в містечку Вороніж та в селах навколо ШПЗ [2, арк.4].

18 березня 1889 року 26 сміливців євреїв з міщан та відставних солдатів Шостки наважилися звернутися в Петербург до безпосередньо підпорядкованого царю-миротворцю Олександру III військового міністра Ванновського з проханням вжити заходів до начальника ШПЗ полковника Ісака Пилкова (1885–1903) [2, арк. 29]. Серед підписантів значиться «мещанин Ицка Путин», власник шинка. До речі, в 1881 році на території Шостки працювало 9 єврейських шинків, забігайлівок [4, 94]. На старих планах ШПЗ вони не позначались.

Шосткинські євреї, навіть після звернення до миролюбного царя, не повернули собі кладовища і залишилися «лишенные возможности посещать кладбище, где покоятся останки родных и детей наших». Вірогідно, що шосткинські євреї й самі поступово переселилися. Інакше чим можна пояснити відсутність в Шостці нащадків євреїв-підписантів прохання до військового міністра 1889 року, зокрема немає Бруків, Путіних, Епштейнів, Казарновських, Хотимських. Шосткинські старожили пам'ятають лише декілька прізвищ підписантів, зокрема Розенбергів та Гуревичів. Мабуть, усі ці прізвища були викарбувані на овальних кам'яних надгробках старого єврейського кладовища на Петухівці, що знаходилося між будинками №6 та №8 по вулиці Жданова (нині Воронізька

вулиця). Старожилам особливо запам'яталося прізвище Гінзбурга, яке було викарбуване позолоченими літерами на дорогій мармуровій плиті, вмурований в кам'яний надгробок зі статуетками.

На дореволюційній трьохверстовій карті Чернігівської губернії, складеній на основі топографічної зйомки кінця 1880-х років, бачимо на місці сучасної Петухівки довгий яр (Яр), що тягнувся до річки Шостки біля села Лазарівки. Між яром і робітничими кварталами ШПЗ позначено озерце (О). Старожили кажуть, що яром протікав безіменний струмок, який, можливо, витікав з озерця і звався «Петушком». Яр перетинала містком дорога (В) на Вороніж. Місток знаходився перед підйомом дороги вгору (там, де нині магазин «Прем'єра»). На карті прокреслена вище яру другорядна польова дорога (П) у південному напрямку від шосткинського кладовища (Кл) (вул. Короленка) до стику з локотківською дорогою (Л). Далі вони перетинали воронізький шлях приблизно там, де нині три автозаправні з правої (західної) сторони воронізької дороги, і прямували до хутора Заболотного (нині село Ковтунове). До речі, ніякої прямої дороги від ШПЗ на село Клишки на трьохверстовій карті 1880-х років року не позначено. Усі дороги здавен вели до Воронежа, до колишнього козацького осередку Воронізької сотні Ніжинського полку. На трьохверстовіці ще не нанесена лінія вузькоколійки, яка саме будувалася з 1891 року з Конотопа на Пирогівку через станцію Шостка. Залізниця (З) вже позначена на «Плане Михайловскаго Шостенскаго порохового заводу съ поселеніями Шостки и Капсюльной слободки 1892 года». З плану видно, що залізничний переїзд був облаштований сторожовою будкою та шлагбаумом, що став ніби новою «Воронізькою заставою». Залізниця позначена посеред смуги землі, що перетнула дві тодішні дороги на Вороніж. Між дорогами позначено прямокутник землі єврейського кладовища (Єв), на жаль, не підписаного на

плані. Ще бачимо на плані перші (1) три будинки Петухівки, розташовані з лівої (східної) сторони дороги на Вороніж, за лінією межі смуги казенної (заводської) землі пасовищ, відомої нам ще з плану ШПЗ 1843 року. Виходить, що перші три хутірські будинки Петухівки стояли там, де нині починається ліва сторона забудови вулиці Литвинова (буд. №3), від перехрестя з вулицею Артема.

Цікаво, хто саме був першим забудовником Петухівки? Хто першим купив землю на межі з казенною смугою? Відомо, що ця земля здавна належала локотківцям, вірогідно купцю Сербіну Петру Денисовичу – найбільшому місцевому землевласнику, як задокументовано в «Планах дач Генерального и Специального межеваний Глуховского уезда 1861–1880 г.г.» [5, 108–110]. На жаль, старожили цього кутка Петухівки не зберегли дореволюційні земельні документи, не мають ніяких царських купчих, щоби визначити за ними рік заснування Петухівки. Тим більше, що за століття значно ущільнилася забудова сучасних вулиць. За переказом, чи не найбільше хат було збудовано на дореволюційній садибі Раєвських, якій може відповідати одна (1) з трьох позначок на плані 1892 року. Збереглася й дореволюційна хата Раєвських (вул. Артема, 20). Можливо, першими мешканцями Петухівки була велика єврейська родина Петра Раєвського. До речі, два сини Петра Данило (1894р.н.) та Яків (1900р.н.) зазнали репресій, були розстріляні в 1937 році.

Проте на плані 1892 року позначено праворуч дороги на Вороніж ще один хутір за протилежною західною межею, за оборками смуги казенної землі за залізницею. Це один довгий будинок (2) (нині будинок №26 по вулиці Калініна). Отже, виходить, що сучасна Петухівка почалася з двох окремих хуторів: перший, східний, хутір нараховував у 1892 році три хати, а західний – одну. Вони знаходилися по обидва боки смуги казенної землі.

За переказом, першими мешканцями Петухівки були

євреї, якім не дозволялося проживати в межах поселення Шостка, означеного заставами. Кажуть, що вони тримали чимало курей – зрозуміло, й півнів. Звідси й назва хутора – Петухівка. Петухівські півні були дуже голосисті, саме за їхніми співами шосткинські солдати знаходили дорогу в єврейські шинки Петухівки. Там виникла перша хутірська вулиця, оспівана в давнину шосткинцями: «Петухівка – вулиця, чім вона красується? – Ганчірками, онучами, дівками пахучими». За такого виспівування хутора, назва Петухівка є й досі маловживаною самими петухівцями. Ще менше чуто у народі іншу «дубль-назву» Петухівки – Кукареківка, що, за переказом, походить від викриків: «Кукуріку». Люди кажуть, що десь в районі сучасної вулиці Маяковського мешкали до революції три брати Петухови. Вони насакували на людей в окрузі навколо Шостки, грабували їх та ще й кукурікали при тому для устраху.

На іншому «Плане Михайловскаго Шостенскаго порохового завода съ поселеніями Шостки и Капсюльной слободки 1897 года» більше чітко прокреслена за Воронізькою заставою (Вз) повільна дуга повороту залізниці (З) з Конотопа на Пирогівку. Призалізнична смуга землі перетинає суцільну біло-червону лінію межі казенної землі, нанесену на плані по обидві боки воронізької дороги (десь до нинішнього будинку гуртожитку ПТУ-19, вул. Воронізька, 42). За півсотні сажнів від залізниці – позначене на плані «Бывшее еврейское кладбище» (Єв). Мабуть, кладовище помилково позначене з лівої сторони дороги на Вороніж (Вд), або ж дорога проходила тоді ще праворуч (західніше) кладовища. Отже, кладовище в 1897 році вже не діяло. Померлих євреїв ховали на шосткинському кладовищі з каплицею (нині Володимирська церква по вулиці Марата). Старожили кажуть, що єврейські могилки були на східній ділянці з боку вулиці Короленка.

На плані 1897 року немає позначень будь-яких хат як в межах смуги казенної землі, так і поза нею. Вірогідно, що

креслярі плану вважали непотрібним позначати петухівські хати, які стояли не на казенній, а на прикупленій петухівцями землі. Шосткинські старожили кажуть, що до революції був якийсь хутір локотківського поміщика з правого (західного) боку воронізької дороги, за її піщаним підйомом та поворотом ліворуч, тобто за межею казенної землі шосткинських пасовищ. Кажуть, що їхні баби ще в дитинстві ходили до хутора збирати малину. Назва хутора забулася. Кількість мешканців хутора, мабуть, була менше 10 осіб, тому він не потрапив в «Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей по данным 1901 г.» [8]. Немає хутора і в «Списке населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей по данным 1892 г.» [7]. Лише у загальних списках статистичних даних 1897 року в книзі А. Русова «Описание Черниговской губернии» вказано, що на залізничній станції «Шостка» нараховувалося 3 двори з 45 мешканцями та в передмісті поселення Шостка Воронізької волості нараховувалося 23 двори, в яких проживало 235 мешканців [6, 176].

Назва хутора Петухівка вперше значиться в статистичних даних про населення Чернігівської губернії 1901 року, де на 116 сторінці «Списка населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей по данным 1901 г.» значиться, що в хуторі з подвійною назвою «Оборки (Петуховка)» проживало 270 жителів, 128 чоловіків та 142 жінки [8, 116]. Назва першого, розташованого до залізниці хутора Оборки шосткинцями вже забулася, а назва другого хутора – Петухівка – збереглася. У «Списке» не вказана кількість дворів в хуторі Оборки-Петухівка, але її можна визначити: середньостатистична родина в передмісті Шостки 1897 року складалася з 10 осіб; виходить, в 1901 році було 27 дворів, тобто на 4 більше, ніж в 1897 році. Безумовно, хати стояли над безіменним ручаєм, над ярком та біля болотистих верхів'їв його витоків там, де були родючі землі. Дійсно,

на Петухівці, за переказом, «в старину было непроходимое болото, где тонули люди й кони» [3]. Навіть зараз дрижить місцями земля на початку сучасних вулиць Петухівки: Войкова та Чапаєва.

Швидке зростання хуторів в околицях Шостки на прикуплених землях можна пояснити нестачею казенної землі під забудову старих межох ШПЗ. Динамічний розвиток порохового заводу починаючи з кінця 1890-х років обумовив потребу в робітниках з місцевих селян. Селяни, отримавши роботу на заводі, прикупляли землю на Петухівці та перевозили свої родини та хати. Цікаво, що при будівництві хутірських хат заможні петухівці закладали по кутках «на щастя в домі» золоті монети, які й знаходили нові хазяї вже в наш час при перебудові своїх старих будинків. Отже, Петухівка зростала не на заводських землях, а на своїх, і проживали там найменше залежні від заводського начальства люди.

На початку ХХ століття навпроти залізничної станції стояло вже декілька хат повздож звивистої, болотистої дороги (нині вулиця Артема). Так, хата робітника порохового заводу, одного з перших (1904 року) соціал-революціонерів (есерів) Шостки Костянтина Кузьмича Фроленка (1873–1938), уродженця села Смяч, з'явилася на цій вулиці в 1902 році. Земля під хату була куплена за гроші, які отримала його наречена на весілля в подарунок від начальника заводу, в якого вона працювала економкою. Старожил з вулиці Артема Микола Миколайович Теліченко (1955 р.н.) пам'ятає розповідь свого діда, що той за непогану працю на свого пана Сербіна з села Локотки отримав в 1905 році наділ землі в хуторі Петухівка і побудував хату, далі по цій же вулиці від хати Фроленка в бік воронізької дороги (нині Воронізька вулиця). Ще ближче до воронізької дороги мешкав на Петухівці в хаті тестя Маглея робітник порохового заводу Василь Петрович Максименко (1872–1942), член таємного

соціал-демократичного гуртка «Організовані робітники Шостенських порохових заводів» («ОРШПЗ»). Зі статі про Максименка дізнаємося, що він у 1902 році підкидав у кожен двір Петухівки ленінську газету «Іскра», яку переховував від поліції в кам'яних надгробках єврейського кладовища [9]. До речі, у 22 липневому номері газети «Іскра» була розміщена замітка про ШПЗ, яка була складена Леніним на підставі отриманої з Шостки кореспонденції за авторством «Петухова».

На плані Шостки 1905 року, місцевість за залізницею по Воронізькій дорозі названо «Груды» (пагорби). Дійсно, це були важко проїзні глибокі піщані пагорби, на першому з яких було розташоване єврейське кладовище. Воно позначено прямокутником (Єв) з відповідною назвою «Еврейское кладбище» на плані Шостки 1912 року. Цього разу воно розташоване з правої (західної) сторони дороги (В) на Вороніж. На південному кутку кладовища позначена хата, в якій, за переказом, проживав Петухов, з прізвища якого й пішла назва хутора Петухівки. Так розповідав своєму онукові Валентину Миколайовичу Леонідову (1933 р. н.) мешканець дореволюційної Базарної вулиці Корній Петрович Манжос (1876–1953). Він показував онукові й хату Петухова, що деякий час простояла після війни за єврейським кладовищем на вулиці Войкова поряд з нинішнім будинком №8 підприємця Кшенського на Воронізькій вулиці. Таким чином, усі хати за залізницею називалися шосткинцями петухівськими, за знайомим їм прізвищем першого постійного мешканця Петухова біля єврейського кладовища.

На плані 1912 року позначена шосткинська «Бойня», західніше кладовища, а східніше кладовища, за лінією межі заводських земель, великими літерами розміщено напис «Хутор Петуховка». Напис перетинає найдовшу тоді хутірську вулицю (І) (нині вул. Артема). Вона починалася від тієї самої, відомою ще з плану ШПЗ 1892 року, лінії межі завод-

ських (казенних) земель. Вулиця позначена тонкими лініями двосторонньої забудови, довжиною з півверсти – до «Лесопильного заводу» (Л), майже навпроти залізничної станції «Ст. Шостка М.К.ж.д». Вулиця відповідає сучасній забудові вулиці Артема з лівої (східної) сторони, від будинку №15 до будинку №51, та з правої (західної) сторони – від будинку №12 до будинку №64. Далі на плані 1912 року позначено лише шість окремо розташованих хат з правої (південної) сторони вулиці. Друга хутірська вулиця (2), довжиною в сотню сажнів, позначена на плані 1912 року тільки однією суцільною лівосторонньою лінією забудови уздовж межі казенних земель, прокресленої знайомими нам згинами з плану Шостки 1897 року. Забудова цієї вулиці закінчувалася на першому зламі межі, що відповідає сучасній забудові вулиці Литвинова від нинішнього будинку № 3 до будинку № 19, розташованого усього за півсотні метрів від воронізької дороги. На третій звивистій хутірській вулиці (3) від залізниці до першої вулиці нараховуємо 11 окремо розташованих хат. Цій вулиці відповідає нині провулок Молодіжний та незначна частина Молодіжної вулиці. За споминами старожилів, там було колись болото (озерце на трьохверстовій карті 1880-х років), з якого, справді, витікав ручай, що пробігав до залізничного містка (вул. Цюлковського) через чотири болотисті низини (долини), найбільша з яких – Іванова. На жаль, люди не пригадують, щоби цей ручай звався Петушок.

На плані 1912 року відсутні будь-які позначки хат обабіч воронізької дороги, окрім хати Петухова за кладовищем. Взагалі, вони відсутні у межах всієї верстової довжини смуги казенних земель від залізниці до повороту вліво на пагорбі. За переказом, там, за межею казенної землі шосткинських пасовищ, на роздоріжжі доріг на Клишки вправо та на Вороніж вліво, стояв з дореволюційних часів кам'яний будинок (Т) (вул. Воронізька, 46), збудований коштом мільйонера Терещенка. Мабуть, він був збудований

поряд або ж на місці згадуваного раніше старожилами хутора локотського поміщика. Кажуть, що на цоколі фундаменту «будинку Терещенків» викарбуваний «1896» – рік побудови.

Дореволюційна забудова хутора Петухівки відбувалася поза межами смуги казенних земель пасовищ. Підтвердженням тому є сучасна вулиця Литвинова, яка проходить від 19 до 45 будинку зигзагом історичного східного кордону земель між Шосткою та Петухівкою. Далі, за 45 будинком, закінчувалися заводські землі, і вулиця Литвинова повертає вправо до воронізької дороги, до «будинку Терещенків». Так само відбувалася забудова за західною межею казенних земель, підтвердженням тому є вулиця Калініна з 18 по 36 будинки. До речі, будинок №26 по вул. Калініна вперше позначений на плані 1892 року, а вдруге – на плані 1912 року (X) по дорозі (С) на Собич. Він вже мав свій двір, а поряд по сусідству був ще новий двір (нині буд. №24) та трохи далі – ще два нові бездворові будинки (нині вул. Ціолковського). Проте усі вони приналежали тоді до хутора Оборки (О).

Старожили пам'ятають чимало прізвищ корінних петухівців, а найбільше відоме їм прізвище трьох безстрашних братів Бескровних. Саме на Петухівці проживав перший більшовик Шостки Петро Бескровний (на прізвисько П'єр). Це був молодший брат колишніх есерів-максималістів Михайла та Андрія Бескровних. Відомо, що Михайло був засуджений 1910 року до смертної кари через повішання [12]. У добротному будинку родини Бескровних, що стояв донедавна по вулиці Артема №24, проживав зимою 1918 року перший військовий комісар Шостки Дмитро Моргун. Його вбили у березні 1918 року робітники порохового заводу за намагання перешкодити їм оволодіти зброєю зі складу, щоб запобігти більшовикам вивезти до Москви цінне устаткування [11].

Після революції оселилося на Петухівці чимало колишніх шосткинських чиновників, добротні хати яких на

вулицях Шостки були націоналізовані. На початку 1920-х років з'явилися перші хати на самій воронізькій дорозі за залізницею, у смузі колишньої казенної землі від переїзду до хутора Терещенка. Життя на Петухівці стрімко прискорилося з відновленням потужностей порохового заводу в першу п'ятирічку (1928–1933), На піщаному пагорбі (груді) за бойнею запрацював кар'єр, що забезпечував зростаючі потреби шосткинських будівельників у піску. Тоді ж була вимощена камінням воронізька дорога, від залізничного переїзду до дерев'яного чотириметрового містка через ручай у Івановій долині.

Наприкінці 1932 року з'явилося за Петухівкою нове міське кладовище, на локотському полі з лівої сторони воронізької дороги. Будинків навколо кладовища тоді ще не було, лише за півкілометра до нього стояв при дорозі «будинок Терещенків» (вул. Воронізка, 46), але він вже звався «Мужилиним», за прізвиськом його нового власника Мужила. Тож і нове кладовище шосткинці називали «кладовищем за Мужилиним домом».

Мостова закінчувалася перехрестям з дорогою на село Локотки (нині вулиця Паризької Комуни). Нова вимощена вулиця від містка до цього перехрестя отримала назву Комінтерну (нині Воронізка). Старожили вулиці Комінтерна пам'ятають, що до війни на Петухівці був свій піонерський табір-форпост від першої школи. Його розгортали кожного літа в ліску першої долини (низини) на провулку Артема. Діти збиралися вранці на лінійку, співали гімн та підіймали прапор на флагшток. Потім готували їжу з того, що кожен приніс. Загальна кухня дуже виручала дітей у голодовку 1932 та 1933 років, тому ніхто з них на Петухівці не помер. Старожили пам'ятають своїх вихователів, особливо добре відгукуються про одного енергійного та веселого молодого вихователя єврея, якого вони потім усією Петухівкою переховували від німців в роки окупації. Дітей на Петухівці значно побільшало

напередодні війни, вони вже навчалися в школах №1 та №3, а з 1940 року – ще й в новій школі №5, бо своєї школи за залізницею ще не було. Кожного літа всіх школярів міста залучали для збору впалих колосків на колгоспних полях за Петухівкою. Збирали босоніж по низькій, з-під косарів та женців, стерні. Кожен учень 1-4 класів мав назбирати за день велику торбу – до 3 кг колосків.

На місці Петухівки остаточно в 1930-х роках сформувалося робітничє селище імені Артема. Історичний центр Петухівки отримав назви для всіх своїх вулиць: Артема (1) з однойменним провулком (I), Литвинова (2) з однойменним провулком (II), Папаніна (3), Челюскінців (4). Від останньої вулиці розійшлися прямі квартали забудови зовсім нових вулиць Тельмана (5), Щорса (6), Чапаєва (7) та їхніх однойменних провулків: Тельмана (III), Щорса (IV) та Чапаєва (V). Загалом, усі нові вулиці з правої (східної) сторони Петухівки виникли на колишніх локотських землях.

Навіть нове міське кладовище зайняло значну територію локотського поля. Кладовище (Кл) чітко проглядається тьмяним прямокутником на німецькому аерофотознімку Петухівки серпня 1941 року. Кладовище з часу свого відкриття у 1932 року дійшло могилами від воронізької дороги майже до кінця східної сторони периметру, де велося поховання шосткинських євреїв. Це було так зване третє єврейське кладовище (перше – по вулиці Воронізькій між будинками №6 та №8, друге – за Палацем культури імені Карла Маркса на розі вулиць Короленка та Марата). Тобто до війни поховання на Петухівському кладовищі поширилися по нинішню першу кладовищенську алею, помітну на знімку 1941 року білою смугою дороги.

Перше єврейське кладовище стало головною історичною пам'яткою Петухівки. Його знали усі шосткинці. Водночас кладовище лякало їх своїми усіма покинутими, незвичними кам'яними надгробками. У 1967 році шосткинська міська

влада звернулася до місцевих євреїв з пропозицією перепоховати своїх родичів далі по вулиці Жданова, на третьому єврейському кладовищі. Люди кажуть, що таких родичів не знайшлося. Тому восени 1967 року старе єврейське кладовище на піщаному пагорбку між будинками №6 та №8 по вулиці Жданова стало будівельним майданчиком. Кам'яні надгробки кудись вивезли або розстрожили, землю розрівняли та вирили котлован під півний павільйон. Зайвий пісок вивезли на підсипку доріг, зокрема калюж по вулиці Маяковського, далі за півкілометра від єврейського кладовища і праворуч від вулиці Жданова за «Пиріжковою» (нині «Прем'єра»). Старожили вулиці розповідають, як школярі познаходили в піску людські черепи, потім наткнули їх на палі посеред дороги та встромили у зуби недопалки. Хто знав з тодішнього партійного начальства, яке дозволило влаштувати на місці єврейського кладовища забігайлівку, що голови небіжчиків виявляться так близько до поверхні! Але й це ще не все: окрім павільйону начальство дозволило встановлювати щоранку прямо на тротуарі велику металеву пивну діжку-причеп, щоби усі петухівці, поспішаючи на роботу, не забули випити келих-два пива...

Наприкінці 1990-х років занехаяні руїни пивного павільйону на місці колишнього єврейського кладовища перетворилися в приватне кафе «Еліз». На початку 2000-их років єврейська громада Шостки встановила біля кафе пам'ятний камінь, якраз на північному кутку колишнього кладовища, з написом: «Нехай душі похованих на цьому місці перебувають зі Всевишнім у Його царстві».

1. Архив ВИМАИВиВС. Ф.6. Оп.6/1. Д. 496.
2. Архив ВИМАИВиВС. Ф.6. Оп.6/1. Д. 646.
3. Квашин Е. Еще раз о Шостке // Советское Полесье, Шостка. – 1990. – 28 августа, 8 сентября.

4. Норкина «Власть и евреи на территории Шостенского порохового завода (Черниговской губернии) в 1860-е—1880-е годы» / История еврейской диаспоры в восточной Европе: Материалы Международной науч. конф. памяти Штейна. – СПб., 2012.
5. Планы дач Генерального и Специального межеваний. Глуховский уезд. 1861–1880. // РГАДА. – Ф.1354, оп. 585.
6. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899.
7. Список населенных мест Черниговской губернии имеющих не менее 10 жителей по данным 1892 г. // Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892.
8. Список населенных мест Черниговской губернии имеющих не менее 10 жителей по данным 1901 г. – Чернигов, 1902.
9. Стогнут Б. Наш земляк Василий Максименко // Советское Полесье, Шостка. – 1969. – 24 декабря.
10. Стогнут Б.С. Шевелкин Н.А. // Советское Полесье, Шостка. – 1980. – 19 февраля..
11. Успенский П. Шосткинщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции // Советское Полесье, Шостка. – 1966. – 5 января.
12. Цирльов А. Сім'я Безкровних // Зоря, Шостка. – 1962. – 18 вересня.

Черниговский раввин Бессарабии

Говоря о знаменитых евреях – уроженцах Черниговщины, прославивших наш край и ставших известными далеко за его пределами, мы часто обращаемся к фигурам писателей, художников, артистов, учёных, меценатов, политических деятелей... Но крайне редко вспоминаем тех, кто был подлинными лидерами еврейского народа ещё каких-нибудь 100 лет тому назад: наших раввинов, духовных наставников и религиозных авторитетов.

Одним из них был наш земляк Лев Моисеевич Цирельсон – раввин, общественный деятель, писатель и один из крупнейших галахистов XX века.

Лев (Лейб, Иегуда-Лейб, Идэ-Лейб) Цирельсон родился 24 декабря 1859 г. в г. Козельце Черниговской губернии, где его отец Мойше-Хаим Цирельсон был раввином. Юный Идэ-Лейб рано проявил незаурядные способности и уже в 19 лет получил должность духовного раввина в г. Прилуки, где проработал 28 лет, в 1907 году там же став и казённым раввином.

В эти годы он не только возглавлял еврейскую религиозную жизнь Прилук – Цирельсон постоянно выступал с публицистическими статьями на иврите в газетах Петербурга, Варшавы, Кракова и Вильно, регулярно сотрудничал с варшавской газетой на идиш «Дэр Юд» («Еврей»), опубликовал сборник своих стихотворений и эссе на иврите «Дэрэх слула» («Проторенный путь»). Писал Цирельсон также на арамейском и на русском. Так, на русском языке были написана его аналитическая брошюра «Русско-японская война» (1904) и полемический трактат «Анализ мыльных пузырей» (1908). Последний, кстати, был посвящён анализу деятельности ряда еврейских общин и организаций...

А в 1905 году выходит первый том респонсов (галахических постановлений) Цирельсона «Гедул Иегуда» («Ограничения Иегуды»), сделавших имя Цирельсона известным среди галахических авторитетов.

Прилуцкий раввин Цирельсон приобрёл широкую известность и как оратор, а также общественный деятель. В 1897 г. он присоединился к призыву раввина Шмуэля Могилевера о поддержке сионистского движения и в августе 1898 г. принял участие в 1-й Всероссийской сионистской конференции в Варшаве. Цирельсон участвовал в сионистском движении более 10 лет, поддерживая религиозное крыло движения и ведя активную полемику со светскими сионистами – в частности, по вопросам системы образования. Однако постепенно рабби Цирельсон разочаровывается в сионизме как таковом и в дальнейшем принимает участие в создании несионистского всемирного ортодоксального движения «Агуддат Исраэль», став организатором и делегатом его 1-го конгресса в 1912 г. и председательствуя впоследствии на целом ряде конгрессов. Цирельсон входил в президиум центрального исполнительного комитета «Агуддат Исраэль» и в так называемый «Совет мудрецов» движения.

В 1908 году Идэ-Лейб Цирельсон становится духовным и казённым раввином Кишинёва (тогда – Бессарабская губерния). В 1910 году он был избран председателем Всероссийской раввинской комиссии (фактически – главой раввината всей Российской империи!) и занимал эту позицию до 1917 года, когда комиссия была расформирована. Как полномочный представитель руководства еврейских религиозных общин России составлял обращения к власти по различным вопросам, касающимся еврейского населения страны. В частности, в 1911 году он опубликовал письмо-протест за подписью 300 раввинов Российской империи в связи с разворачивающимся делом Бейлиса, одновременно публикуя в российской прессе ряд собственных гневных статей против «кровавого навета».

С начала Первой мировой войны Цирельсон возглавил в Бессарабии организацию помощи жертвам военных действий и погромов. За свою активную религиозную и общественную деятельность в этот период Цирельсон получает звание Почётного Гражданина Российской империи и генерала-духовника.

В эти же годы под руководством рава Цирельсона в Кишинёве было закончено строительство синагоги и богадельни – единого архитектурного комплекса по улице Малая Павловская (Поповская), 8. А соседствующий с синагогой с другой стороны дом под № 6 долгое время был хедером – начальной религиозной школой для мальчиков.

Синагогу с прилегающим к ней приютом построили на средства бессарабских миллионеров Перельмутера и его зятя Клигмана. Эти две семьи и содержали дом престарелых, причём содержали в образцовом порядке. В 1913 году М. Клигман внес в фонд богадельни 125 тыс. золотых рублей и передал ее вместе с денежным фондом в общественное ведение, продолжая делать щедрые пожертвования. Кстати, эта богатая семья помогала не только своим бедным единоверцам. Так, Моисей Клигман и его супруга Сура в 1929 году пожертвовала голодающим Бессарабии по 15 тысяч леев каждый (список внесших пожертвования был опубликован в «Бессарабском слове» от 28 января 1930 года).

«Изящный маленький дворец» — такое впечатление на современников производило это здание с выступающими вперед массивными ризалитами с декоративными башенками наверху, проемами окон в виде устремленных ввысь арок. Высокий молельный зал синагоги освещался окнами, расположенными в два яруса, а здание богадельни было двухэтажным, с комнатами, распределяющимися вдоль коридора, но ее фасад точно повторял декоративные мотивы синагоги, и комплекс из двух зданий выглядел единым, украшая улицу Поповскую.

После присоединения Бессарабии к Румынии в 1918 году рабби Цирельсон стал главным раввином Бессарабии. Он открывает в Кишинёве еврейские детские сады, религиозную гимназию «Моген Довид», а также знаменитую «Ешиву Цирельсона», в которой обучались многие известные впоследствии религиозные деятели разных стран. Пользовался широким уважением в самых разных еврейских кругах, включая разнообразные хасидские движения, особенно среди последователей ружинской и чернобыльской династий.

К этому времени Лейб Цирельсон свободно владел румынским языком и пользовался необычайной популярностью среди еврейского населения Бессарабии. В 1920 г. он был избран сенатором от Кишинёва, а в 1922 году – единственным представителем бессарабского еврейства в румынском парламенте в Бухаресте. С ростом антисемитских настроений в Румынии раввин Цирельсон всё больше сконцентрировался на борьбе с антисемитизмом. После ряда безрезультатных выступлений в парламенте по конкретным проявлениям ксенофобии, в 1926 году Цирельсон сделал программное заявление об опасности антисемитизма как такового для всего населения страны. Однако после того как парламентарии числом 80 к 17 проголосовали против публикации его выступления в официальном печатном органе парламента, Цирельсон демонстративно снял с себя парламентские полномочия...

В Кишинёве продолжается его теологическая и публицистическая деятельность. Здесь выходят его самые знаменитые галахические труды «Ацей haЛеванон» («Ливанские кедры») и «Маархей Лев» («Предположения сердца»), сборник эссеистики на идиш «Хилф фар Хилф» («Помощь за помощь»), проповеди и эссе на иврите, а также I том собрания речей, аггадических размышлений и респонсов Цирельсона «Лев Йехуда» («Сердце Иегуды»). II том был опубликован посмертно в Иерусалиме в 1961 году. Кстати, все теологические работы Цирельсона многократно переиздавались в Из-

раиле и США и считаются неотъемлемой частью современного галахического законопроизводства.

В 1930-е годы Цирельсон особенно много внимания уделял преподавательской деятельности в своей ешиве, руководил работой других раввинов Бессарабии, был избран почётным членом правления Большой синагоги в Вене.

После присоединения Бессарабии к СССР в 1940 году раввин Цирельсон подвергся «атеистической» травле в советской прессе. Однако ни сталинские репрессии, ни ужасы нацистской оккупации не успели коснуться главного раввина Бессарабии... Рабби Иегуда-Лейб Цирельсон погиб при воздушной бомбардировке Кишинёва в первые дни войны, 25 июня 1941 года. Правда, есть и другая версия, согласно которой раввин Цирельсон, собравший самых авторитетных евреев Бессарабии и пришедший с петицией в штаб румыно-германской армии, был расстрелян 6 июля 1941 года...

В склепе раввина Цирельсона на старом еврейском кладбище на Скулянке в Кишинёве были захоронены и повреждённые в результате бомбардировок свитки Торы. В начале 1950-х годов часть еврейского кладбища была снесена под строительство новой дороги, и могила Цирельсона, находящаяся при входе на кладбище, была перенесена в другое место. В 1958 году вся нижняя часть еврейского кладбища была снесена под строительство рыночной площади и парка отдыха, памятник на могиле Цирельсона был разрушен, а сама могила и надгробная плита перенесены и захоронены у памятника жертвам Кишинёвского погрома 1903 года.

Архив Иегуды-Лейба Цирельсона хранится сегодня в Еврейской Национальной и Университетской Библиотеке в Иерусалиме. Его именем названы улицы в Тель-Авиве, Петах-Тикве, Бней-Браке, Нетании.

В 1992 году по инициативе еврейской общественности Молдовы именем Рабби Цирельсона названа улица в Кишинёве. Та самая улица – бывшая Поповская, бывшая Советская

– на которой до сих пор сохранился фрагмент великолепной некогда синагоги. И эта единственная уцелевшая стена бывшего «изящного маленького дворца» совсем недавно была обнесена металлическим строительным забором. И табличка извещает, что еврейская община Молдовы приступает к восстановлению «Ешивы Цирельсона»... Пожалуй, это и будет лучшим памятником нашему земляку Льву Моисеевичу Цирельсону – раввину, писателю, общественному деятелю, одному из крупнейших галахических авторитетов и подлинных духовных лидеров XX века.

Евреи – Герои Сумщины

Подходит 70-я годовщина Победы над нацизмом. Мы не вправе забывать тех, кто своим героизмом и ценою своей жизни принес нам эту долгожданную Победу. Еврейский народ по праву вписал свою героическую страницу в приближение этого святого дня. 194 человека, в том числе шесть женщин, за проявленный героизм и личное мужество были удостоены звания Героя Советского Союза.

Один из них – **Аркадий Львович Каплунов**¹.

Родился Аркадий в бедной еврейской семье 21 января 1912 года в городе Глухове. Отец Лев Нохимович работал механиком по ремонту швейных машинок в товариществе «Зингер». После еврейского погрома, устроенного при установлении Советской власти в конце 1917 года, семья вынуждена была выехать в город Сумы.

В 1923 г. Аркадий закончил 4 класса Сумской трудовой школы, а в 1925 году вступил в комсомол. В 12 лет ему уже пришлось начать трудовую деятельность учеником подмастерья сапожно-заготовительного цеха Сумской кустарной мастерской Шермана. Работал ткачом на текстильной фабрике, мастером-заготовщиком, замредактора газеты «Плуг и молот», секретарем комитета комсомола на заводе им. Фрунзе, помощником начальника политотдела совхоза по комсомолу.

1934 год для Аркадия Каплунова был особенным: он женился на сумчанке, Надежде Степановне Богдановой 1913 г.р., и у них родилась дочь Неля. В этом году он навсегда связал свою судьбу с армией: был призван по спецнабору в РККА, стал курсантом 4-го танкового корпуса, а в 1935 году стал командиром танка. В 1936 году работал помощником начальника политотдела по комсомольской работе в 23-й тан-

ковой бригаде в г. Проскурове.. В 1940 г. одним из первых был удостоен редчайшей в то время правительственной награды – ордена Красной Звезды² – за участие в боях во время Финской кампании. Глуховчане Пинус В. и Дулькин Л.А. вспоминали, как перед войной мальчишки бегали гурьбой за Аркадием Каплуновым, на груди которого красовался орден.

Уже 24 июня 1941 года военный комиссар 86-го танкового полка Каплунов лично руководил боевой операцией, повел подразделение в атаку, его полк уничтожил около 70 вражеских танков и два батальона мотопехоты³. 26 июня в бою под городом Дубно, при наличии угрозы обхода наших войск с флангов, Каплунов с командиром полка и бойцами ворвались в расположение противника и отбросили фашистов на 15 километров.

За личный героизм, боевые подвиги, мужество и руководство танковыми батальонами в боях старший политрук полка А.Л. Каплунов в декабре 1941 г. был награжден орденом Боевого Красного Знамени.

Заместитель командира 54-й гвардейской танковой бригады по политчасти Каплунов был трижды ранен, но каждый раз возвращался в строй. 14 февраля 1943 года грудь командира 54-й танковой бригады украсил третий боевой орден – орден Красного Знамени. После боев ему было присвоено звание гвардии полковник.

После участия в боях на Курской дуге, танковая бригада гвардии полковника Каплунова одной из первых форсировала Днепр и вышла на правый берег.

22 октября 1943 года, находясь в боевых порядках танковых батальонов, при наступлении в районе Ходоров, возле деревушки Канада гвардии полковник А.Л. Каплунов погиб при налете авиации. За проявленный героизм, личную храбрость, мужество и образцовое выполнение боевых заданий в борьбе с фашистами нашему земляку А.Л. Каплунову было присвоено звание Героя Советского Союза (посмертно).

Похоронен Герой Советского Союза Гвардии полковник Каплунов Аркадий Львович в Переяславе-Хмельницком. Одна из улиц города названа его именем, а в еврейской общине ему посвящен стенд.

Имя Героя Советского Союза Каплунова А.Л. занимает достойное место среди других Героев Глуховщины в краеведческом музее и в Музее истории евреев Глуховщины. С его имени начинается городская Аллея Героев и городской Мемориал погибшим глуховчанам⁵.

В 2009 году по инициативе автора в Глухове появилась улица имени А.Л.Каплунова. В 2013 году ученики школы №3 на базе нашего музея создали фильм, посвященный Герою-земляку⁶.

Глуховчанам есть основание гордиться еще одним Героем. Имя его – **Георгий Алексеевич Рогачевский**. Близкий друг семьи Рогачевских глуховчанка Анна Федоровна Наливайко рассказала мне, что в 1929 году к сестре в Глухов приехала Мария Федоровна Рогачевская с тремя маленькими детьми (Георгием, Валей и Галей). Оказалось, что семью Рогачевских в Путивле постигло горе: утонул отец, – и семье пришлось переехать в Глухов. Сосед, Тамаровский Наум Моисеевич, у которого было еще два брата, Лазарь и Яков, работал в Глуховской типографии, он устроил туда на работу и Марию Федоровну. В том же году Наум с Марией поженились. Георгий был старшим в семье (1920 г.р.), пошел в школу №1, а малыши – в садик. Семья жила дружно. Наум Моисеевич с любовью, вниманием и заботой относился к Марии Федоровне и всем детям. Дети его очень любили за его доброту и спокойный характер.

В 1937 году Георгий окончил Глуховскую школу №1 и поступил в Севастопольское морское училище. Наум Моисеевич и Мария Федоровна очень хотели дать детям высшее образование и послали Валю в Москву, где она поступила в МГУ.

Началась война. Все братья Тамаровские ушли на фронт.

Воевал и Георгий, а мать с Галей эвакуировались. С фронта мать от Георгия только дважды получала письма.

После освобождения Глухова Мария Федоровна вернулась в тот же дом и работала в типографии. В конце 1944 года узнала о присвоении сыну звания Героя и не поверила^{7,8}.

Отгремела война. Погиб на полях сражений Яков. Вернулись с боевыми наградами старший лейтенант Наум Моисеевич и Лазарь. Пришел с войны и Георгий. Трудно было Марии Федоровне и Науму Моисеевичу узнать своего сына. Стал такой огромный, грудь в орденах, и еще Звезда Героя Советского Союза. Скупые рассказы о героизме, как о чём-то обыденном. Потом прощание, Галя поступила в Москве в институт, а он уехал в Киев. Учеба в Академии, жена, дети. Приезжая в Глухов, всегда навещал соседей. Был очень стеснительным и спокойным. О своих подвигах рассказывать не любил. Часто бывал в своей школе.

А вот что мне удалось узнать из книги «Подвиг. Рассказы о Героях Советского Союза» 1971 года издания.

В 1943 г. Г. Рогачевский – участник Новороссийского десанта. В том же году – блестящая боевая операция по доставке десанта на Керченский полуостров. Бой в 1944 году за Севастополь. Лично руководил потоплением немецкого транспорта с живой силой и техникой. За исключительный героизм и отвагу, проявленные в боях за освобождение Крыма, в мае 1944 г. Г. А. Рогачевский был удостоен звания Героя Советского Союза⁹.

За время войны он совершил 289 боевых выходов. Ни один наш корабль или транспорт, который сопровождался Рогачевским, не был потоплен немцами.

Был награжден двумя орденами Красного Знамени, тремя орденами Красной Звезды и многими боевыми медалями. О его подвигах ученики школы №1 сделали фильм. У Георгия были сын Анатолий и дочь. Похоронен в Киеве.

г. Конотоп

Школа имени Героя Советского Союза Н. Т. Волковой

В городе Волчанске Харьковской области 24 июня 1920 года в семье Софьи Львовны Силиной и Терентия Михайловича Волкова родилась дочь Надежда. Потом семья жила в Конотопе, где Надежда окончила среднюю школу №4. Работала в госпитале. В эвакуации (Мордовия) окончила курсы медсестер. В 1942 году после учебы в Московской специальной партизанской школе стала связной секретаря Харьковского подпольного обкома комсомола Украины. Находилась в партизанском отряде Волчанского района Харьковской области. Выполняла поручения командования отряда и подполья.

26 ноября 1942 года, прикрывая отход партизанского отряда, окруженного карателями, оставшись одна, взорвала себя гранатой.

8 мая 1965 года Надежде Волковой было присвоено звание Героя Советского Союза (посмертно). Награждена орденом Ленина. Памятники Волковой установлены на ее могиле в г. Волчанске и в Харькове. Ее именем названы школа и улица в г. Конотопе^{10, 11}.

Герой Советского Союза полковник **Ефим Григорьевич Цитовский** родился 22 октября 1920 года в г. Конотопе Сумской области в семье служащего. Учился вместе с Надеждой Волковой в средней школе №4. С августа 1942 г. – на фронтах Великой Отечественной войны. Участник боев на Южном, Северо-Кавказском, Юго-Западном, 1-ом Белорусском фронтах. Командир батальона 216-го стрелкового полка 1-го Белорусского фронта. Гвардии капитан Е. Г. Цитовский 21–26 июля 1944 года участвовал в ликвидации Люблинской группировки противника. 1 августа 1944 года его батальон первым форсировал реку Висла, обеспечив переправу полка. Первым с боями вступил в город Магнушев (Польша). Звание Героя Советского Союза ему было присвоено 24 марта

1945 года. С 1946 г. – в запасе. В 1966 г. Е. Г. Цитовскому было присвоено звание полковника запаса. Награжден орденами Ленина, Октябрьской революции, Красного Знамени, Богдана Хмельницкого, Александра Невского, Отечественной войны I ст., двумя орденами Красной Звезды.

После войны Цитовский работал на Конотопской швейной фабрике, на здании которой теперь находится мемориальная доска с его именем. Был почетным деятелем Еврейского совета Украины. Проживал в городе Львове. На фронте погиб его младший брат^{12, 13, 14}.

В числе 174 Героев Советского Союза ярко сияет звезда танкиста из г. Кролевец Сумской области **Григория Аркадьевича Виноградова**.

Григорий Аркадьевич родился в 1912 году в Кролевце в семье рабочего. На фронте – с июля 1941 года. Жена, Надежда Виноградова, с первых дней войны добровольно пошла медсестрой в эвакогоспиталь. На счету Виноградова было более 100 танковых атак, пройдено с боями тысячи километров.

Какое-то время Григория Виноградова считали погибшим, но он выжил и дал друзьям слово взять Берлин. Особенно командир танка младший лейтенант Виноградов Григорий Аркадьевич отличился в Висло-Одерской и Берлинской операциях. В своей книге «Танки идут на Берлин» генерал армии А. Гетьман писал: «Высланная вперед разведка действовала смело и решительно, экипажи командира взвода лейтенанта И. Х. Кравченко и младшего лейтенанта Г. А. Виноградова стремительным рывком первыми вышли на правый берег реки и 16 января 1945 года организовали переправу. Их машины были в самом центре боя. Плацдарм был взят».

За личное мужество и героизм, проявленные в боях против фашистских захватчиков, 27 февраля 1945 года младшему лейтенанту, командиру танка 3-го танкового батальона 44-й гвардейской танковой бригады Григорию Аркадьевичу

Виноградову было присвоено звание Героя Советского Союза.

Таких боевых подвигов у отважного танкиста было много, о чем свидетельствуют, кроме Золотой Звезды и ордена Ленина, награды Боевого Красного Знамени, два ордена Отечественной войны и медали. В одном из последних боев на подступах к Берлину боевая машина Виноградова загорелась, а сам он был тяжело ранен. Это было пятое ранение храброго танкиста. День Победы он встретил уже в госпитале.

5 мая 2008 года, в день рождения Героя, в Кролевце недалеко от танка Т-34 сыновьями Анатолием и Ильей и спонсорами был установлен памятник Герою Советского Союза Григорию Аркадьевичу Виноградову. Парк, где установлен памятник, и одна из улиц в Кролевце теперь носят его имя.^{15, 16}

Герой Советского Союза Константин Сергеевич Давыденко (Константин Борисович Янпольский)

Документально установлено, что Давыденко К.С. относится к старинному еврейскому роду Янпольских, корни которых идут из г. Глухова Сумской области. Хотя в материалах о нем указана национальность «украинец», фактически, согласно архивной справке № Я-13 от 14.07.2009 г. Сумского областного государственного архива, его отец Янпольский Борис Николаевич был евреем, а мать Янпольская Ольга Ивановна – русской¹⁷. Давыденко Константин Сергеевич родился 3 февраля 1923 года в городе Ромны Сумской области в семье служащего. Украинец. В 1936 году окончил 7 классов, а в 1939 году – аэроклуб.

В Красной Армии с 1940 года. В 1942 году окончил Чугуевскую военно-авиационную школу пилотов. Участник Великой Отечественной войны с апреля 1942 года. Сначала воевал в окопах Сталинграда, а потом стал летчиком. Заместитель командира эскадрильи 62-го штурмового Гродненского ордена

Суворова авиационного полка (233-я штурмовая авиационная дивизия, 4-я воздушная армия, 2-й Белорусский фронт), старший лейтенант Константин Давыденко к апрелю 1945 года совершил 130 боевых вылетов на штурмовку войск противника.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 18 августа 1945 года за четкую организацию действий эскадрильи, личное мужество и отвагу, проявленные в воздушных боях с врагом, старшему лейтенанту Константину Сергеевичу Давыденко присвоено звание Героя Советского Союза с вручением ордена Ленина и медали «Золотая Звезда» (№8697)¹⁸. Награжден также двумя орденами Красного Знамени, орденами Отечественной войны 1-й и 2-й степени, Красной Звезды, медалями.

Константин Давыденко за годы Великой Отечественной войны совершил 150 боевых вылетов, лично уничтожил 8 немецких самолетов (из них 6 на аэродромах и 2 в воздушном бою), 10 танков, 65 автомашин, 8 артиллерийских орудий, 7 минометов, паровоз, 60 вагонов и много живой силы противника.

После войны проживал в городе Чернигов и служил в летной воинской части. На доме, где проживал подполковник Константин Сергеевич Давыденко (К. Б. Ямпольский), была установлена мемориальная доска¹⁹.

1. Левитас И. М. Еврейская военная энциклопедия. ЕСУ. – К., – 2014. – Т.2. – С.110.

2. Архив Музея истории евреев Глуховщины.

3. Там же.

4. Там же.

5. Гусев И. М. Аллея Героев начинается с Каплунова. Шомрей Шабос. – № 15. – 2012. – 20 января. – С. 6.

6. Тахтай О. С., Тахтай О. І. Возрождение – «этническое происхождение не выбирается». – Ямпільський край. – № 40. – 2012. – 28 грудня, – С.4.

7. Часницкий М. М. Два Героя. Глухов. Евреи. Память жива. ЕСУ.– К., 2009. – С.104–105.
8. Левитас И.М. Еврейская военная энциклопедия... – С.419.
9. Подвиг. Рассказы о Героях Советского Союза. 1971.
10. Часницкий М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. ЕСУ.– К., – 2011. – С. 115.
11. Левитас И.М. Еврейская военная энциклопедия...– С.112.
12. Часницкий М.М. Глухов. Евреи. Память жива. ...– С.134.
13. Часницкий М. М. Евреи. Глухов и Сумщина... – С. 116.
14. Левитас И.М. Еврейская военная энциклопедия...– С. 145.
15. Там же.
16. Часницкий М.М. Евреи. Глухов и Сумщина...– С.116–117.
17. Сумской государственный архив. Архивная справка № Я-13 от 14.07. 2009.
18. Архив Музея истории евреев Глуховщины.
19. Левитас И.М. Еврейская военная энциклопедия... – С.180.

Новые предметы иудаики в собрании Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского

В 2015 году собрание Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского пополнилось новыми предметами иудаики. Это дрейدل (идиш לדיירל – *дрэйдл*, от слова вертеть, ивр. דוביבס – *севивон*, англ. *dreidel*) – четырёхгранный волчок, с которым, согласно традиции, дети играют во время еврейского праздника Ханука¹.

Два дрейدل были найдены случайно на территории Черниговской области и переданы в музей: один (2х1,5 см) – в Новгород-Северском районе возле с. Воробьевка (Им–935), другой (5х2,1 см) – возле с. Енькова Рудня Щорского района (Им–936). Оба отлиты из свинца, с патиной, и на каждой из четырех граней сохранились буквы на иврите: נ , ל , ה , ש – нун, гимел, хей и шин. Это начальные буквы слов в предложении «Нес гадоль хайя шам» – «Чудо великое было там»:

- «Нун» – первая буква слова «нес» /«чудо»,
- «Гимел» – первая буква слова «гадоль» / «великий»,
- «Хэй» – первая буква слова «хайя» / «было»,
- «Шин» – первая буква слова «шам» / «там».

Праздник Ханука (на иврите חנוכה ; новоселье, обновление), начинается 25 кислева по еврейскому календарю (обычно декабрь) и продолжается восемь дней. Название этого праздника происходит от выражений *хануккат ха-баит* (освящение /обновление Храма) или *хануккат бет Хаашмонаим* (освящение дома Хасмонеев). Праздник был установлен в эпоху Иехуды Маккавея в память об очищении Храма и возобновлении храмового служения, последовавшего за разгромом и изгнанием с Храмовой горы греко-сирийских войск и их еврейских пособников². – Это было в 138 г. до н.э. или

3624 г. от сотворения мира³. На Хануку зажигаются свечи в светильнике – ханукие, готовятся специальные угощения, дети получают в подарок игрушки или мелкие деньги и играют в разные игры.

Самая известная из игр – игра в волчок (севивон, дрейдл). Играть принято на мелкие монетки (а также на яблоки или орехи). Дрейдл крутят по очереди:

- если выпадает «нун», то никто не выигрывает,
- если «гимель», то банк получает пускающий,
- если «hey», то пускающий получает полбанка,
- если «шин», то пускающий снова ставит на кон.

Есть информация, что во время гонений на евреев с помощью дрейдла еврейские дети учились родной азбуке. «Когда во времена Антиоха еврейские дети играли в волчок, этой игрой они нередко прикрывали тайное изучение еврейской азбуки, запрещенное греческими завоевателями».⁴

Волчки изготавливаются из разных материалов: дерева, стекла, серебра и других металлов, сейчас – из пластика. Свинцовые дрейдл, подобные нашим, были найдены на территории современной Белоруссии и Украины, бытовали, скорее всего, в конце XIX – в первой половине XX в. Места их находки: Новгород-Северский и Щорский районы, – известны как места, заселенные евреями в это же время.

Новые предметы пополнили немногочисленную музейную коллекцию иудаики и обогатили наши знания о жизни еврейской общины на Черниговщине.

1. Краткая еврейская энциклопедия. – Т.9. – Кол.619–624. <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14446&query=%D5%C0%CD%D3%CA%C0>

2. Краткая еврейская энциклопедия. – Т.9. – Кол.619–624. <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14446&query=%D5%C0%CD%D3%CA%C0>

3. Ханука. – Мир иудаизма. – №6. – 2006. – С.2–19.

4. Козодой Рут Еврейские праздники. – М., 2001. – С.64–65.

ПРО АВТОРІВ

Бельман Семен

Голова Чернігівської обласної єврейської общини, віце-президент Єврейської Ради України, Заслужений працівник культури України.

Блакитний Максим

Вчений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Бондар Олександр

Науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Горох Микола

Старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук

Журавльова Тетяна

Завідуюча відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Кириєвський В'ячеслав

Красзнавець, м. Шостка

Кондратьєв Ігор

Доцент кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук

Литкина (Шляфер) Галина

Красзнавець, м. Чернігів

Мелешкіна Ірина

Заступник директора з наукової роботи Музею театрального, музичного та кіномистецтва України

Морозова Анна

Головний спеціаліст відділу використання інформації документів Держархіву Чернігівської області, кандидат історичних наук

Мудрицька Вікторія

Завідуюча відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Половнікова Світлана

ст.науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, Заслужений працівник культури України.

Севастьянова Тетяна

Студентка IV курсу Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка

Толкачова Оксана

Науковий співробітник Корюківського історичного музею

Часницький Михайло

Красзнавець, директор громадського єврейського музею у Глухові

Чеван Олександр

Начальник відділу «общинних и клубних програм БЄФ «Хасде Естер»

Шара Любов

Доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ ім.Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук

ЗМІСТ

Кондратьєв Ігор

Євреї-орендарі Любеча напередодні Хмельниччини 3

Блакитний Максим

З історії Чернігова початку XX ст.

Магазини та крамниці 11

Толкачова Оксана

Олександр Самійлович Корнієвський:

факти, події, люди 22

Лыткина (Шляфер) Галина, Половникова Светлана

Из истории семьи Шляфер: отец. 33

Морозова Анна

Некоторые факты из жизни семьи Сац 39

Бондар Олександр

Єврейські некрополі Черн-ни за картографічними

матеріалами XIX ст. 46

Бельман Семён

Сменившие веру. 50

Шара Любов

Навчання єврейських дітей у чернігівському реальному

училищі: ініціювання міської думи 69

Горох Микола

«Професія – золото скупувати» 78

Мелешкіна Ірина	
Київський Всеукраїнський «ГОСЕТ» (1928–1950).	
Періоди діяльності.	93
Севастьянова Тетяна	
Чернігівський єврейський театр: погляд крізь століття.	111
Журавльова Тетяна	
«Кланяюсь Чернигову и музею Тарновского»	118
Кириєвський В'ячеслав	
Петухівка та євреї	132
Чеван Александр	
Черниговский раввин Бессарабии	147
Часницький Михайло	
Євреї – герої Сумщини.	153
Мудрицька Вікторія	
Новые предметы иудаики в собрании	
Черниговского исторического музея	
имени В.В. Тарновского	162

Науково-публіцистичне видання

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

мова українська та російська

Відповідальна за випуск В. Мудрицька

Технічний редактор О. Єрмоленко

Дизайн обкладинки Л. Посьмашна

Комп'ютерна верстка О. Журко

Коректори В. Мудрицька, О. Чеван

Підписано до друку 03.09.2015 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman

Ум. друк.арк. 10,5+0,5 іл. Ум. фарб.-відб.10,5+0,5 іл. Обл.-вид. арк 9,77+0,46 іл.

Зам. 0074. Наклад 150 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел.: (0462) 972-661, 972-664

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

**ЗА ПІДТРИМКИ
МГО ЦЕНТР «ДЖОЙНТ»**

ЗА УЧАСТЮ:

- Громадського музею історії євреїв Глухівщини
- Державного архіву Чернігівської області
- Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
- Корюківського історичного музею
- Музею театрального, музичного та кіномистецтва України